

İSMAİL BEŞİKÇİ AKADEMİSİ

2020 Bahar 2

Editör: Kübra Sağır

2020

İÇİNDEKİLER

Pınar Dinç – “Dersim 1938: Tertele, Hafıza ve Mücadele”

Uğur B. Bayraktar – “Özerkten Özele: Diyarbakır’da Yurtluk-Ocaklıklar, Siyaset ve Mülkiyet, 1830-1870.”

Mütereddit bir özür, yüzleşilmemiş bir geçmiş: Dersim 1937-38¹

Dr. Pınar Dinç, Lund Üniversitesi

“Kurtuluş Savaşı’nda analar ağlamadı mı? Kimse çıkıp da, ‘analar ağlamasın, biz şu Yunanlılarla anlaşalım’ dedi mi? Şeyh Sait İsyanı’nda analar ağlamadı mı? Dersim İsyanı’nda analar ağlamadı mı? Kıbrıs’ta analar ağlamadı mı? Bir tek kişi Türkiye’de çıkıp da analar ağlamasın diye bu mücadeleyi durduralım dedi mi?”² Dönemin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Grup Başkan Vekili Onur Öymen’in 10 Kasım 2009 yılında meclis kürsüsünde sarf ettiği bu sözler Dersim 1937-38’in Türkiye gündemine girmesinde önemli bir dönüm noktasıydı.

Ancak elbette Dersim, Öymen’in tartışmaya yol açan konuşmasından çok önce hem Türkiye hem de Dersim diasporasında üzerine tartışılan ve çalışmalar yürütülen bir konuydu. Hakkında farklı görüşler olsa da, M. Nuri Dersimi’nin *Hatıratım* ve *Kürdistan Tarihinde Dersim* kitapları 1980’lerde Avrupa’da yeniden yayına hazırlanarak basılmıştı. Sait Kırmızıtoprak 1960’ların ortalarından itibaren yazdığı yazılarda Dersim 38’i jenosit olarak tanımlıyordu.³ İbrahim Kaypakkaya 1970’lerin başında yazdığı kimi yazılarda Dersim 1938’e değinmiş ve dönemi altmış binin üzerinde Kürt köylüsünün öldürüldüğü bir ayaklanma olarak anlatmıştı. Bu yazıyı yazmama vesile olan İsmail Beşikçi Vakfı’nın kurucu üyesi ve onur kurulu başkanı İsmail Beşikçi’nin yazıldıktan ancak 13 yıl sonra, 1990’da yayımlanabilen *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi* başlıklı kitabı Dersim 1937-38’e dair en erken ve en önemli çalışmaların başında gelmekte. Mehmet Bayrak’ın 1970’li yıllarda yayınladığı Dersim 37-38 halk türküleri, Munzur Çem’in 1990’lı yıllarda Dersim 37-38 hakkında yazdığı üç ciltlik roman⁴, Daimi Cengiz’in yine 1990’lı yıllarda Dersim ağıtları üzerine çıkarttığı *Dersim Ezgileri 1 ve Sevda*

¹ Bu yazının bazı kısımları 2021 yılında yayımlanacak olan “Dersim 1937–38: Shifts and continuities in the state discourse and reasoning under Kemalism and Erdoğanism” başlıklı makalemenden alındı. Bu makale Nikos Christofis’in editörlüğünü üstlendiği *The State of the Kurds in Erdogan’s ‘New’ Turkey* (Routledge) başlıklı derleme kitapta yer alacak.

² Onur Öymen’in konuşmasının tamamı için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=yLDOjbr0TcU>

³ Şur, T. (2018). “Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şivan): İntrospektif bir düşünür ve aksiyon insanı.” *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler* içinde (der.) Yalçın Çakmak ve Tuncay Şur. İstanbul: İletişim Yayınlar, 247-262. Erken dönemden itibaren Dersim üzerine yapılan çalışmalar Munzur Çem’in Dersim 1937-1938: Kız çocukları ve gerçekler başlıklı yazısında da serimlenmiş. Bkz. Çem, M. (31 Mart 2017) “Dersim 1937-1938: Kız Çocukları ve Gerçekler” *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2017/03/31/dersim-1937-1938-kiz-cocuklari-ve-gercekler>

⁴ Edebiyat alanında da Dersim 1937-38 konulu birçok roman yazılır. Dersim hakkında yazılan romanlarla ilgili bir değerlendirme için bkz. Dinc, P. (2018) Novels and short stories as products of nationalist competition: the case of Dersim 1937–1938 in Turkish politics and literature, *Nationalities Papers*, 46:1, 144-157.

ve *Kavga Ezgilerinde Dersim* isimli albümleri⁵, *Munzur Haber*, *Ware*, *Tija Sodire*, *Desmela Sure* gibi süreli yayınlar, Çayan Demirel'in 2006 tarihli *Dersim 38* belgeseli, 2008 yılında Avrupa Parlamentosu'nda yapılan Dersim 1938 toplantısı ve Avrupa Dersim Dernekleri Federasyonu'nun 2009 yılında başlattığı Dersim 1937-38 sözlü tarih çalışması 2009 yılından önce Dersim 1937-38 hakkında yapılan önemli çalışmalardan yalnızca bazılarını oluşturmaktadır. Keza "İki Tutam Saç: Dersim'in Kayıp Kızları" belgeselinin hazırlık aşamasında yapımcı ve yönetmen olarak Kazım ve Nezahat Gündoğan'ın Sabah Gazetesi'ne verdikleri röportaj, Onur Öymen'in konuşmasından kısa süre önce, Eylül 2009'da yayımlandığında büyük ses getirmişti.⁶

Öymen'in konuşmasının sonrasında ise Dersim 1937-38 hakkında gerek yapılan açıklamalar ve haberlerde, gerek kültürel alandaki üretimlerde, gerek akademik alandaki çalışmaların sayısında ciddi bir artış gerçekleşti.⁷ 2011 yılına gelindiğinde önce dönemin CHP Dersim Milletvekili Hüseyin Aygün'ün Zaman gazetesine verdiği röportaj⁸, akabinde dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın literatüre "Dersim özrü" olarak geçen konuşması Dersim 1937-38'in resmi olarak yok sayılmasında bir kırılma yarattı ve "Dersim Katliamı"nın Türkiye kamuoyunda konuşulmaya başlamasına vesile oldu. Ne var ki Dersimlilerin talepleri on yıllar boyunca 1937-38'i bastırılmış bir isyan olarak tanımlayan devlet söylemi ile soykırıma uğramış bir toplumun acılarının araçsallaştırıldığı mütereddit bir özür arasında kayboldu. Bu bağlamda bu makalenin ilk bölümünde geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine Dersim'e bakışı ve Dersim 1937-38 tanımlanma biçimlerinin geçirdiği dönüşümü kısaca özetleyecek; ikinci bölümde ise Erdoğan'ın 2011 yılındaki Dersim özrü üzerinden özür dilemenin anlamını ve gerekliliklerini tartışacağım. Yazının son kısmında ise Dersimlilerin karşılanmayan taleplerine değineceğim.

⁵ Dersim müziğinin gelişimi ve değişimine dair bir çalışma için bkz. Şahin Ö. ve Greve, M. (der.) (2019) *Anlatılamaz İfade Etmek: Yeni Dersim Sound'unun Oluşumu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

⁶ Gündoğan, K. (28 Temmuz 2017). "Munzur Çem'in 'Dersim 1937-1938: Kız Çocukları ve Gerçekler' Yazısına Dair" *Dersim Meclisi*, <http://dersimmeclisi.com/tr/munzur-ceminyazısına-dair-kazim-gundogan/>

⁷ Zırh, B. C. ve Akçınar, M. (2013). "Derin Bir Kuyu Dersim'e Berlin'den Bakmak." *Dersim'i Parantezden Çıkarmak* içinde (der.) Şükrü Aslan, Songül Aydın, ve Zeliha Hepkon. İstanbul: İletişim Yayınları, sayfa: 43-76. Zırh ve Akçınar'ın bu çalışmasında gazetelerde Dersim haberlerindeki artışa dair grafikler yer almakta. Bunun dışında 2010 yılından itibaren Dersim hakkında yayımlanan romanlar, biyografiler, akademik çalışmalar, müzik albümleri, belgeseller sayısında da ciddi bir artış yaşandı. Konu hakkında bir diğer araştırma için bkz. Orhan, G. (2019). "Remembering a Massacre: How Has the Rise of Oral History as a Methodology Impacted Dersim Studies?" *Wroclawski Rocznik Historii Mówionej*, 09: 95-118; Poyraz, B. (2013). " 'Cesaret et hatırla!' ; Dersim 1938 Tertelesi. Ankara Üniversitesi, *SBF Dergisi*, 68(3): 63-93.

⁸ Konu hakkında kapsamlı bir yazı için bkz. Zırh, B. C. (13 Ağustos 2012). "Memleket Siyasetinde Dolaşan Bir Hayalet: Dersim" *Birikim Güncel*. <https://birikimdergisi.com/guncel/629/memleket-siyasetinde-dolasan-bir-hayalet-dersim>

Devlet söyleminde Dersim 1937-38

Dersim, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden itibaren otonom yapısı, merkezi yönetimin Sünni kimliğinin dışında konumlanan Alevi/Kızılbaş kimliği ve Cumhuriyet döneminde de Türk olmayan heterojen etnik kimliklerin (Kürt, Kırmanc, Zaza) bir arada yaşadığı bir toplum olması nedeniyle “aykırı”⁹ olarak görülen, hakkında onlarca rapor yazılan ve üzerine askeri operasyonlar düzenlenen bir bölge olur.¹⁰ Akpınar ve meslektaşlarının da ortaya koyduğu gibi, “Dersim Osmanlı’dan Cumhuriyete ‘çözümü’yle beraber miras kalmış ve her iki dönemde de askeri hareket, baskı, şiddet, sürgün ve asimilasyon, yani sorunu değil, sorun olanı ortadan kaldırmak mutlak çözüm olarak görülmüştür.”¹¹ Bu yaklaşım ile 1925 Şark Islahat Planı’nda “Aslen Türk olup Kürtlüğe mağlup olmaya başlayan” bir bölge olarak tanımlanan Dersim, 1934 yılındaki 2510 sayılı İskân Kanunu’nda boşaltılması istenen ve iskânı yasaklanan üç numaralı mıntıkada yer alır. Önce Munzur Vilayeti, sonra Tunçeli vilayeti olarak yeniden adlandırılması planlanan Dersim’in ismi ve il sınırları 1935 Tunceli Kanunu ile resmen Tunceli olarak değiştirilir, şehrin merkezi Hozat’tan (Xozat, Khozat) günümüzde Tunceli merkez olarak bilinen Kalan/Mameki’ye taşınır. 1936 yılında olağanüstü askeri, idari ve hukuki yetkilerle 4. Umumi Müfettişlik kurulur ve başına olağanüstü yetkilerle General Abdullah Alpdoğan getirilir. Aynı dönemde, önceki raporlarda bahsi geçen yol, köprü, askeri kışla ve hükümet konaklarının yapımına başlanır ve Dersimlilerin silahlarını teslim etmeleri emredilir. Tüm bunlar yapılırken devletin temel motivasyonu Dersim halkını ağa ve şeyhlerin zulmünden kurtarıp modernleştirmek, medeniyete kavuşturmak olarak tanımlanır.¹² Böylelikle Tunç Eli operasyonu hazırlıkları tamamlanır.

1937 yılının Mart ayında Pax isimli tahta köprüünün yakılması, bazı telefon hatlarının tahrip edilmesi ve Dersimliler ile askerler arasında çıkan çeşitli silahlı çatışmalar sonrasında 4 Mayıs 1937 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile devlet bölgeye askeri operasyonları başlatır. Pax köprüsünün yakılması resmî belgelerde isyanın başlangıcı olarak tarif edilirken, sözlü tarih

⁹ Goner, O. (2017). *Turkish National Identity and Its Outsiders: Memories of State Violence in Dersim*. Abingdon, Oxon: Routledge.

¹⁰ Bulut, F. (2013). *Dersim Raporları*. İstanbul: Evrensel Basın Yayın; Çalışlar, İzzeddin. (der.). 2010. *Dersim Raporu*. İstanbul: İletişim Yayınları; Yıldız, M. (2014). *Dersim’in Etno-Kültürel Kimliği ve 1937-1938 Tertelesi*. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi; Bilmez, B., Kayacan, G. ve Aslan, Ş. (2015). *Belleklerdeki Dersim ‘38*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹¹ Akpınar, A., Bilir, S., Bozkurt, S. ve Dinç, N.K. (2010). “II. Abdülhamit dönemi raporlarında ‘Dersim sorunu’ ve zihinsel devamlılık”. *Herkesin Bildiği Sır: Dersim içinde* (der.) Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 312.

¹² Alpkaya, F. H. (1988). “Cumhuriyet Rejiminin Bir Islah Çalışması” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

çalışmalarında köprüünün yakılmasının nedeni askerlerin Dersimli kadınları tacizi sonrası gelişen olaylar ve/veya Dersimli aşiret liderlerinin askerlerin geçişini engellemek için yaptığı bir eylem olarak anlatılır.

Bu dönemde yayımlanan gazetelerde Dersim'den geri kalmış, medeniyetten uzak, aşiretlerce yönetilen asiler olarak bahsedilir ve devletin Tunceli'ni bu geri kalmışlıktan ve aşiret baskısından kurtarıp medeniyete kavuşturacağı vurgusu yapılır.¹³ Devletin "Dersim İsyanı" olarak tanımladığı olaylar ve bu sözde isyanın "elebaşı" olarak işaret ettiği Seyit Rıza 1937 yılının Eylül ayında Erzincan'da teslim olur¹⁴, 15 Kasım 1937'de beraberindeki altı kişi ile beraber Elazığ Buğday Meydanı'nda idam edilir. Naaşlarının nerede olduğu bugün hala bilinmeyen Seyit Rıza ve beraberindeki altı kişinin idamından sonra da devletin Dersim operasyonları son bulmaz. 1938 yılında yeniden hareketler başlar ve bu askeri operasyonların şiddeti soykırım kavramı çerçevesinde düşünülmesi gereken bir ölçüğe ulaşır. Erdoğan'ın 2011 yılında paylaştığı Jandarma Umum Komutanlığı belgelerine göre Dersim'de yaklaşık 14 bin kişi hayatını kaybeder. Yaklaşık 12 bin Dersimli çekirdek aileleri parçalanacak şekilde¹⁵ Türkiye'nin Batı illerine sürgün edilir.¹⁶ Kız çocukları yatılı okullar, evlatlık verilme ve evlendirilme yolları ile asimilasyona maruz bırakılır¹⁷ ve 1947 yılında çıkarılan affa kadar Dersim yasak mıntıka olarak kalır. Dersim'in uğradığı bedensel, zihinsel ve psikolojik yıkımın izlerini çeşitli kaynaklarda, sözlü tarih çalışmalarında, belgesellerde görmek mümkün. Örneğin 9 Kasım 1938'de Çemişgezek Kaymakamı'na gönderdiği mektupta Kopo Hüseyin şunları söyler:

Bu da paşamıza malum olsun ki hareket-i askeriye milleti öyle kırmış ki kırılan adamlardan insanın aklı zayi oluyor ve bütün meşeleri yandırmış ve yerdeki bulunan mahlûkat bile beraber kırılmış. Bundan ibaret baki kalanlarımız kimisi hastadır. Kimisi taşlar altından daha çıkamamıştır. Kimisi aklını şaşırılmış deli olmuştur. Bunlar da aklı bir sene başlarına gelmiyor. Ve kalanlarımızın kanı korkudan kurumuştur.¹⁸

¹³ Baran, T. (2014). *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları.

¹⁴ Kimi sözlü tarih anlatılarına göre Seyit Rıza teslim olmamış, tuzağa düşürülerek ele geçirilmiştir. Bkz. Saltık, T. (2019). *Dersim Tarihi*. İstanbul: Babek Yayınları, 158-159.

¹⁵ Aygün, H. (2011). *Dersim 1938 ve Zorunlu İskan*. Ankara: Dipnot Yayınları.

¹⁶ Yardımcı, S. ve Aslan, Ş. (2010). "Memleket ve Garp Hikayeleri: 1938 Dersim Sürgünleri ile bir sözlü tarih çalışması. *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde (der.) Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim yayınları, 413-440.

¹⁷ Turkyılmaz, Z. (2016). "Maternal Colonialism and Turkish Woman's Burden in Dersim: Educating the "Mountain Flowers" of Dersim." *Journal of Women's History*, vol. 28 no. 3: 162-186. *Project MUSE*.

¹⁸ Gündoğdu, C. (2012). "Dersim 38'den İki Tanıklık: Haydaranlı Hıdır ve Koçanlı Hüseyin Ağaların Mektupları". *Toplumsal Tarih*, 217: 2-6.

Altını çizmek gerekir ki 1937-38 yıllarında Dersim’de yapılanlar, 1944 yılında Raphael Lemkin tarafından ortaya atılacak “soykırım” kavramına ve onun 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’na kabul edilen “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme”nin 2. maddesinde belirtilen unsurlara denk düşmektedir.¹⁹

Bu unsurlar şunlardır:

- Ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir gruba mensup olanların,
- (1) öldürülmesi,
- (2) bedensel ya da zihinsel zarara uğratılması,
- (3) fiziksel varlığını ortadan kaldırılması hesaplanarak yaşam şartlarının bütünüyle ya da kısmen değiştirilmesi,
- (4) grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler alınması,
- (5) çocukların başka bir gruba nakledilmesi.²⁰

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından kabul edilen bu sözleşmenin bir hukuki ağırlığı olduğu yadsınamaz. Öte yandan soykırım çalışmaları literatüründe BM’nin tanımı Lemkin’in önerdiği kavramsal çerçeveden uzaklaşmış olması ve kendi hassasiyetlerini gözeterek BM üyesi ülkelerinin “gülünç/alaycı güç siyaseti” içinde şekillendirilmesi gibi gerekçelerle sertçe eleştirilir.²¹ Zaman içerisinde soykırım tanımına yeni tanımlar getirilir.²² Sözleşmedeki tanımın Lemkin’in soykırım tanımının “seyreltilmiş formu” (*attenuated form*) olduğunu belirten Mark Levene soykırımların sekiz ortak özelliğine dikkat çeker.²³ Bu sekiz maddede özetle devleti yöneten ve atacağı adımlar konusunda engellerle karşılaşmayan bir hükümet ya da rejim; bu hükümet ya da rejimin kendisinin ve devletin tehlike/tehdit altında olduğuna inandığı bir kriz; zamana ve mekana yayılan bir öldürme eylemi ve bu eylemin yaş ve

¹⁹ Bu konuda son zamanda yayımlanan kapsamlı bir makale için bkz. Deniz, D. (2020). ‘Re-assessing the Genocide of Kurdish Alevis in Dersim, 1937-38.’ *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 14(2): 20-43.

²⁰ Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme için bkz.

<https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/32702-Soykirim-Sucunun-Onlenmesine-Ve-Cezalandirilmasina-Dair-Sozlesme.pdf>

²¹ Moses, A. D. (2004) “The Holocaust and Genocide”. *The Historiography of the Holocaust* içinde (der.) Dan Stone. Hampshire ve New York: Palgrave Macmillan, 533-555. Ayrıca bkz. Kuper, L. (1981). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, CT: Yale University Press, 19-40; Churchill, W. (1997). *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights Books.

²² Zaman içinde tartışılan bazı tanımlar için bkz. Shaw, M. (2013). *What Is Genocide?*, Polity Press, *ProQuest Ebook Central*. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/londonschoolecons/detail.action?docID=1174304>; Stone, D. (2004). *The Historiography of the Holocaust*. Hampshire ve New York: Palgrave Macmillan, 78.

²³ Levene, M. (2005). *Genocide in the Age of the Nation-State. Volume I: The Meaning of Genocide*. Londra, New York: I.B. Tauris, 45.

cinsiyet gibi konulara aldırmaksızın devam etmesi; öldürme eyleminin devlet tarafından organize edilmesi ve bu bağlamda devlette çoğunlukta olanların öldürme eylemine (askerlik, para-militer güç, gibi yollarla) katılması; hedeflenen grubun kendini savunamayacak ya da yapılanları durdurmaya yetecek ölçüde karşı koyma gücünden yoksun olması; ve son olarak hükümet/rejimin hedeflenen grubun yalnızca bugün değil, gelecekte de tehdit olacağına yönelik hissiyatı anlatılır.²⁴ Altını çizmek gerekir ki Dersim 1937-38'de yapılanlar yalnızca BM Sözleşmesi'ne göre değil, zaman içerisinde geliştirilen soykırım tanımları üzerinden incelendiğinde de “soykırım” olarak tanımlanmalıdır.

Devlet söyleminde ise Dersim'de yaşananlar ağaların güdümünde sömürülen ve eşkıyalık olaylarının hüküm sürdüğü bir bölgenin Cumhuriyet'e ve onun getirdiği medeniyet seviyesine kavuşması olarak anlatılır. 1 Kasım 1938 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış konuşmasını hastalığı ilerleyen Mustafa Kemal Atatürk yerine okuyan dönemin başbakanı Celal Bayar şunları iletir:

Her şeyden önce size kıvançla arz edeyim ki ulus ve ülke geçen yılı tam bir huzur ve sükûn içinde yükselme ve kalkınma çalışmaları ile geçirmiştir. Uzun yıllardan beri süregelen ve zaman zaman gergin bir şekil alan Tunceli'ndeki toplu haydutluk olayları belli bir program içindeki çalışmalar sonucu kısa bir sürede ortadan kaldırılmış, bölgede bu gibi olaylar bir daha tekrarlanmamak üzere tarihe aktarılmıştır. (Bravo sesleri) Cumhuriyetin getirdiği bütün iyiliklerden yurdun diğer evlatları gibi oradakiler de tam anlamı ile yararlanacaklardır.²⁵

1939 yılında Jandarma Genel Komutanlığı'nın yayımladığı Tunceli Destanı başlıklı yazınlarda devletin kudretinin sık sık vurgulanır ve devlet sayesinde Tunceli halkının “fitne-fesat” üreten ağaların elinden kurtulduğu anlatısı oluşturulur.²⁶ Yıllar boyunca konu hakkında yazan subaylar ve bölgede görev yapmış yöneticiler tarafından yeniden üretilen bu anlatı,²⁷ Türkçe romanın önemli isimlerinden ve sol politik görüşü ile tanınan Hasan İzzettin Dinamo'nun Cumhuriyet'in kuruluş dönemini anlattığı yedi ciltlik *Kutsal Barış* tarihsel romanında da

²⁴ Age., 76-77.

²⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi D. V, C. 27, Sa. 3.

https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/aturturk_konusma/5d4yy.htm

²⁶ Silan, N. S. (2010). *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, Dersim-Sason (1934-1946)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

²⁷ Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz. Gezik, E. 2012. *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

görülür. Bir sol kanaat önderi olan Dinamo'nun anlatısında göre²⁸ Dersim'de bir ayaklanma yaşanmıştır. Bu ayaklanmanın nedeni de Fransız-İngiliz casus örgütünün halk içine girerek yaptıkları kundaklamadır. *Kutsal Barış*'a göre Dersim'de feodal unsurlar baskındır ve feodal toprak ağarları köylerden zorla toplayıp getirdikleri işçileri kırbaçla çalıştırırlar. Devlet ise askerini kullanarak ayaklanma ve feodal unsurlarla mücadele eder. Roman boyunca yerel unsurlar kötü olarak kodlanır, buna karşın devlet yüce gönüllü ve koruyucudur. Dinamo tasvirlerinde sık sık Kürt ajanlardan, "tehcir"den kaçmış ve Türk toplumunun içinde barınamayacağını bilen gizli Ermenilerden ve onların ayaklanma içindeki rollerinden bahseder. Aynı anlatıya göre General Alpdoğan halka sert davranılırsa, ayaklanmaya katılacakların sayısının artacağını bilerek hareket eder. Öte yandan Dinamo yer yer resmi tarihin görmezden geldiği konulara da değinir. Örneğin Pax Köprüsü'nün yakılması ile başlayan askeri operasyon hakkında kıvılcımı çakan olayın askerlerin cinsel saldırganlığını olduğunu yazar, ama bu olayı da detaylandırmadan ve köylü erkeklerin vardığı bir kanı olarak anlatarak geçirir.²⁹

Dersim 1960'ların sonundan itibaren, sol, Kürt ve Alevi hareketleri için önemli bir konu olagelir ve Dersimliler bu hareketlerin kadrolarında önemli pozisyonlarda bulunurlar. 1973 yılının başında Dersim'de yakalanan İbrahim Kaypakkaya ve kurucusu olduğu TİKKO bugün de Dersim'de "ideolojik meşruiyet"ini sürdürmektedir.³⁰ 1990'lı yılların başından itibaren PKK de Dersim'i silahlı mücadele alanının içinde görür. 1993-94 yıllarında devletin "PKK ile mücadele" adı altında Dersim'de gerçekleştirdiği askeri operasyonlar bugün halk tarafından "ikinci 1938" olarak tarif edilmektedir.³¹ 1993-94 yılları arasında Dersim'de köyler boşaltır, kentin nüfusu yarı yarıya azalır, ormanlık alanlar yakılır, küçük ve büyükbaş hayvanlar telef edilir, tarım alanları ve meyve ağaçları yok edilir.³² Öte yandan, devlet söyleminde Dersim

²⁸ Bu anlatıyı analiz ederken Dinamo'nun TKP'li olduğunu hatırd tutmakta fayda var. Temmuz 1937 yılında TKP'li Rasim Davaz tarafından yazılan ve Komünist Enternasyonel'in yayın organı Rundschau'da yayımlanan değerlendirmede de Dersim'de yaşananlar "Kemalist parti tarafından gerçekleştirilen reformlara rağmen" ayaklanan gerici Kürt aşiretlerin bastırılması olarak tanımlanmıştı. Bkz. Beşikçi, İ. (1990). *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*. İstanbul: Belge Yayınları, 141. Bu konuda ayrıca bkz. Bulut, F. (2013). *Dersim Raporları*. İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 36-37.

²⁹ Yıllar boyunca *Kutsal İsyân* ve *Kutsal Barış* çok sayıda baskı yapar ve Türkiye sol kamuoyunun yakın tarihe ilişkin bilgi kaynakları arasında yer alır. Dinamo, H. İ. (1976). *Kutsal Barış, Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonrasının Gerçek Hikayesi*. İstanbul: May Yayınları, 346-347.

³⁰ Sözen, Ü. 2016. "Sembollerde Cemaati Aramak ve Kimliği Yeniden Kurmak: Dersim'de Hafıza, Yerellik ve Siyaset" *Praksis*, 42 (3): 553-581.

³¹ Tekinoğlu, D. 2017. "bindokuzyüzdoksandört". <https://www.youtube.com/watch?v=JUVjpsu6baA>

³² Taş, C. 2007. *Külden Evler*, İstanbul: Tij Yayıncılık. Ayrıca bkz. Dinç, P. 2020. "Çözüm Süreci Sonrası Dersim'de Orman Yangınları ve Çatışma İlişkisi". *Birikim*, Eylül, 109-120.

1937-38 “bastırılmış bir isyan” olmaya devam eder ve 38’den on yıllar sonra da silahlı sol ve Kürt örgütlerin faaliyet gösterdiği bir bölge olarak devlet gözünde “problem” olmayı sürdürür. Dersim o dönemden beri hemen her dönem devletin “özel güvenlik bölgesi” ilan ettiği yerlerin arasında yer alır. Yıllar içinde Dersim’in dağlarına ve tepelerine sayısız kalekol ve kulekol inşa edilir, aynı zamanda halk için kutsal olan Munzur Nehri üzerine güvenlik barajı olarak tabir edilen hidroelektrik enerji santralleri (HES) yapılır.³³

1980’lerden başlayarak ve özellikle 1990’larda artacak şekilde, özellikle yurt dışına çıkan sol ve Kürt hareketlerinden aktörlerin de etkisiyle Dersim’in tarihi, kültür, inanç ve etnik kimlikleri üzerine de daha çok konuşulur. Türkiye’nin farklı illerinde ve Avrupa Diasporası’nda yaşayan Dersimliler, Dersim’in tarihini araştırıp devlet söyleminin dışına çıkarlar.³⁴ Dersimliler hem Türkiye hem Avrupa’da Öymen’in sözlerini sert şekilde eleştirirler. Öymen’in sözleri sonrasında CHP içinde başka çalkantılar da yaşanır ve o dönem gitgide öne çıkan ve Dersimli olduğu bilinen İstanbul Milletvekili Kemal Kılıçdaroğlu 2010 yılında partinin Deniz Baykal’dan sonraki yeni genel başkanı olarak göreve başlar. Haziran 2011’de yapılan genel seçimlerde CHP Dersim Milletvekili seçilen Hüseyin Aygün, aynı yılın Kasım ayında Zaman Gazetesi’ne verdiği röportajda Dersim 1937-38 ile ilgili olarak şu sözleri söyler:

Şimdi şöyle, Dersim olayı en geç 1925’de başlamıştır. 1938’de de nihai çözüme ulaşmıştır. Bu dönem boyunca izlenen bütün politikalarda Atatürk devletin başındadır. Fakat Aleviler, bütün bu dönemi Mustafa Kemal’den ayırmak için, onun büyük lider kimliğine de gölge düşmemesi açısından fotoğrafını alıp Hazreti Ali ile yan yana asmışlardır. O’nun bu katliamdan haberdar olmadığına inanmışlardır. Kendilerini öyle inandırmışlardır.³⁵

Bu röportajın yankıları devam ederken, dönemin başbakanı Erdoğan 22 Kasım’da AKP’nin Genişletilmiş İl Başkanları Toplantısı’nda yaptığı konuşmada literatüre “Dersim özrü” olarak geçen şu cümleleri sarf eder: “Eğer devlet adına özür dilemek gerekiyorsa ve böyle bir literatür

³³ Orhan, G. 2013. "Ekoloji ve Siyaset: Munzur Baraj Projelerine Karşı Toplumsal Direniş Örneği". *Dersim'i Parantezden Çıkartmak: Dersim Sempozyumu'nun Ardından* içinde (der.) Zeliha Hepkon, Songül

Aydın, ve Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim Yayınları.

³⁴ Dinç, P. (2020). “Euro-Who? Competition over the Definition of Dersim’s Collective Identity in Turkey’s Diasporas.” *Turkish Studies*, January, 1–25.

³⁵ “Zaman CHP’li Aygün’ün Ses Kaydını Yayınladı”. (30 Kasım 2011). *Mynet*. <https://www.mynet.com/zaman-chpli-aygunun-ses-kaydini-yayinladi-110100604443>

varsa, ben özür dilerim ve diliyorum”.³⁶ Bu özür konuşmasını detaylı olarak inceledikleri çalışmalarında Ayata ve Hakyemez hem Erdoğan’ın aslında hiç kimseden özür dilemediği, hem de öz, bağlam ve ifade şekli açısından yaptığı açıklamanın azınlıkların belirsiz (*precarious*) ve savunmasız (*vulnerable*) pozisyonunu daha da çok acıtmak ile eş değer olduğu iddiasında bulunurlar.³⁷ Ayata ve Hakyemez ayrıca Erdoğan’ın “yeni gerçeklik rejimi” (*new truth regime*) kurduğunu ve böylece geçmiş yanlışların hesaplaşmasını devlet yerine, CHP ve CHP’nin Dersimli ve Alevi genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu ile yapmaya kalktığını da vurgularlar.³⁸ Efe ve Forchtner da çalışmalarında Erdoğan’ın özrünü söz edimi kuramı çerçevesinde “düzsöz” (*locutionary*) olarak tanımlar ve anlam açısından özürden çok siyasi rakibi devre dışı bırakmaya yönelik olduğunu altını çizerler.³⁹

Burada AKP’nin CHP ile hesaplaşması elbette Kemalizm’le de hesaplaşma anlamına gelmektedir. Christofis “yeni Türkiye”nin kuruluşunda AKP’nin geçmişten hangi anları seçip dönüştüreceğini, bunu yaparken de baskın Kemalist retoriğe karşı nasıl bir karşı-hafıza ve karşı-hegemonya kurduğundan” bahseder.⁴⁰ Bu seçmece hatırlama halini Bakiner de muhafazakâr-milliyetçi siyasetçi ve kitlelerin Cumhuriyet dönemi mezalimlerini ve kendi failliklerini (*agency*) örtbas etmesi olarak tarif eder.⁴¹ Erdoğan’ın Dersim’e dair verdiği demeçler bu bağlamda okunduğunda daha da anlam kazanır. Dersim 1937-38, Erdoğan tarafından hem Kemalizm, hem ana muhalefet partisi CHP hem de CHP’nin genel başkanı Kılıçdaroğlu ile hesaplaşmakta kullanılır. Erdoğan bir yandan devletin on yıllar boyu gerçekleri çarpıtarak “Dersim İsyanı” olarak tarif ettiği olayları “Dersim Katliamı” olarak açıklarken, öte yandan bunu yapmaktaki temel motivasyonunun devlet şiddetiyle değil Kemalist vesayetle hesaplaşmak olduğu söylenebilir. Dersim özründen yaklaşık bir ay sonra aralarında çok sayıda çocuk bulunan 34 sivilin savaş uçaklarınca bombalanarak öldürüldüğü Roboski Katliamı hakkında Erdoğan “görevini samimi şekilde yapmıştır” diyerek katliamın sorumlusu Türk Silahlı Kuvvetleri’ni savunur. Daha birkaç hafta önce Dersim Katliamı için “özür” dileyen Erdoğan, Roboski katliamı sorumlularının yargılanmadığına yönelik eleştirilere şu sözlerle

³⁶ “Erdoğan’dan Dersim Özrü”. (23 Kasım 2011). *Euronews Türkçe*.

<https://www.dailymotion.com/video/xmjau9>

³⁷ Ayata, B. ve Hakyemez, S. (2013). ‘The AKP’s Engagement with Turkey’s Past Crimes: An Analysis of PM Erdoğan’s “Dersim Apology”’. *Dialectical Anthropology* 37 (1): 131–143, 131.

³⁸ Age., 141

³⁹ Efe, I. ve Forchtner, B. (2015). “‘Saying sorry’ in Turkey: The Dersim massacre of the 1930s in 2011”. *Journal of Language and Politics* 14(2): 233-257, 252.

⁴⁰ Christofis, N. (2018). “The AKP’s ‘Yeni Türkiye’: Challenging the Kemalist Narrative?” *Mediterranean Quarterly* 29 (3): 11–32, 13.

⁴¹ Bakiner, O. (2013). “Is Turkey Coming to Terms with Its Past? Politics of Memory and Majoritarian Conservatism.” *Nationalities Papers* 41 (5): 691–708, 706.

karşılık verir: “Tazminatı da açıkladık. Ama birileri istismar ediyor. Allah aşkına, tazminatsa tazminat. ... İlla terör örgütünün istediğini mi söyleyeceğiz. Kusura bakmasınlar.”⁴²

AKP rejimi ve Erdoğan’ın Roboski’ye ilaveten Gezi Direnişi bağlamındaki polis şiddeti ve Çözüm Süreci sonrasında Kürt illerinde gerçekleşen hak ihlalleri ve yıkımları da içeren uzun bir devlet şiddeti listesinin sorumlusu olduğu ve bu fiiller için de özür dilenmesi gerektiği de unutulmamalıdır. Bu durumda Erdoğan’ın “Dersim özrü”nü özür literatürü üzerinden yeniden değerlendirmek gerekir. Yazının ikinci bölümünde Erdoğan’ın 2011 yılındaki mütereddit özrünü özür literatürünün bize anlattıkları üzerinden ele alacağım.

Nadir ve külfetli bir eylem: Özür

Özür literatürünün önemli isimlerinden Nick Smith “The Categorical Apology” başlıklı makalesinde “kategorik özür”, yani eksiksiz (*full*) özrün “nadir ve külfetli bir eylem” olduğunu söyler.⁴³ Türkiye’de özür ve geçmişle yüzleşme denildiğinde akla gelen ilk konulardan birisi şüphesiz ki 1915 Ermeni Soykırımı’dır. Ermeni Soykırımı hakkında yüz yılı aşkın süredir inkarcılığı benimseyen devlet Cumhuriyet Dönemi’nde gerçekleşen 1934 Trakya Pogromu, 1942 Varlık Vergisi uygulaması ve 6-7 Eylül 1955 Pogromu gibi konularda da özür dilemek ve geçmişle yüzleşmekten uzak görünmekte. Bunlar arasında 1937-38 Dersim Tertelesi, üst düzey bir devlet yetkilisi tarafından hakkında mütereddit ve sonuçsuz da olsa “özür dilenmiş” tek konu olarak öne çıkar. Peki özür ne demektir ve nasıl dilenmelidir? Bir devletin kendi vatandaşlarından ya da kendi toplumu içindeki belli bir gruptan özür dilemesi için hangi şartları karşılaması gerekir?

İngilizce literatürde üzgün olmak (*being sorry*), pişman olmak (*to regret*) ve özür dilemek (*apologise*) kavramlarını arasındaki farkların altı çizilir.⁴⁴ Nicholas Tavuchis, Aaron Lazare, Michael Cunningham, Kathleen Gill, Janna Thompson, Nick Smith ve Roy J. Brooks gibi pek çok akademisyen özür dilemek eylemi üzerine yazdıkları yazılarda kavramın tanımı ile ilgili çeşitli bileşenlere değinirler.⁴⁵ Bu bileşenlerin neler olduğu konusunda tam bir görüş

⁴² Resmi ismi Tunceli olan Dersim’e Dersim demekten çekinmeyen Erdoğan’ın Roboski yerine Türkçeleştirilmiş Uludere ismini kullandığı da dikkate değer başka bir detaydır.

⁴³ Smith, N. (2005). “The Categorical Apology”. *Journal of Social Philosophy*, 36(4): 473-496. Ayrıca bkz. Smith, N. (2008). *I Was Wrong: The Meanings of Apologies*. New York: Cambridge University Press.

⁴⁴ Kavramlarla ilgili detaylı bir Türkçe makale için bkz. Özlük, E. (2015). “Uluslararası İlişkilerde Özür Dilemek: Özrün Kuramı”, *Uluslararası İlişkiler*, 11 (44): 51-78.

⁴⁵ Özür literatüründe yer alan bazı önemli çalışmalar için bkz. Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa: A Sociology of Apology and Reconciliation*. Stanford: Stanford University Press; Lazare, A. (2004). *On apology*. New York,

birliği olmamakla beraber, üzerinde hemfikir olunan bazı maddeler öne çıkar. Bunlar özür dileme eyleminde yapılan yanlışların sorumluluğunun alınması, işlenen suçların adının konması; yapılanlar ve neden olunan acıların kabul edilmesi ve aynı zamanda bunlardan dolayı üzüntü ve pişmanlık duyulduğunun ifade edilmesi; verilen zararın telafisi için onarım ve tazminat kanalları açılması olarak sıralanabilir. Bu anlamda özür dilemek yalnızca geçmişle yüzleşmek deđil⁴⁶, gelecekte benzer şeylerin yaşanmayacağına dair de bir niyet beyanında bulunmak demektir.

Oysa 1990’lardan itibaren artan sayıda sunulan özürler adeta bir “özür siyaseti” (*politics of apology*) döneminden geçildiğine işaret etmekte. Bu bağlamda Andrieu son zamanlarda artan resmi özürlerin literatürde “özür çağı”, “suçluluk seremonisi” ya da “kurban olimpiyatları” gibi kavramlarla tanımlandığını belirtir ve sorar: “Özür gerçekten ne işe yarar?”⁴⁷ Bu şekilde düşünöldüğünde özür bir performans olarak diyalog çağrısı, toplumsal yüzleşme, geçmişle hesaplaşma ve adalet için atılan bir adım olarak değerlendirilebilir. Kaldı ki ifade edilmeyen pişmanlık ve üzüntü duyguları ve dile getirilmeyen özürler failer ile mağdurlar arasındaki mesafeyi daha da açarak gruplar arası diyalog ve barışın gerçekleşmesini daha da zorlaştırabilir.⁴⁸ Ancak unutulmamalıdır ki literatür bize özürlerin retoriğin ötesine geçmesi gerektiğini ve telafi ile ilgili adım atılmadan edilen “özür dilerim” lafının yeterli olmadığını da söyler.⁴⁹ Kimi zaman yalancı jestler, çıkarıcı siyasi hamleler ve timsah gözyaşları⁵⁰ olarak da tarif edilen özürler sahici olmayan, yetersiz, sözde, şartlı, ya da sahte gibi sıfatlarla tanımlanır. Bu tarz özürler mağdurları daha da istismar eder ve dolayısıyla “özür” olarak değerlendirilmeleri de sorunlu hale gelir.⁵¹

NY: Oxford University Press; Cunningham, M. (2004). “Apologies in Irish Politics: A Commentary and Critique” *Contemporary British History*, 18(4): 80-92; Gill, K. (2000). “The Moral Functions of an Apology”. *The Philosophical Forum*, 31:11-27; Thompson, J. (2012). “Is Political Apology a Sorry Affair?” *Social & Legal Studies*, 21(2): 215–25; Brooks, R. L. (2020). “The Anatomy of an Apology” *Social Research: An International Quarterly*, 87 (4): 813-834; Smith, N. (2005). “The Categorical Apology”. *Journal of Social Philosophy*, 36(4): 473-496; Smith, N. (2008). *I Was Wrong: The Meanings of Apologies*. New York: Cambridge University Press.

⁴⁶ Barkan, E. ve Karn A. (der.) (2006). *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*. Stanford, CA: Stanford University Press.

⁴⁷ Andrieu, K. (2009). “‘Sorry for the Genocide’: How Public Apologies Can Help Promote National Reconciliation.” *Millennium* 38(1): 3–23, 4.

⁴⁸ Age.

⁴⁹ Brooks, R. L. (2020). “The Anatomy of an Apology” *Social Research: An International Quarterly*, 87 (4): 813-834.

⁵⁰ Cunningham, M. (2004). “Apologies in Irish Politics: A Commentary and Critique” *Contemporary British History*, 18(4): 80-92.

⁵¹ Smith, N. (2005). “The Categorical Apology”. *Journal of Social Philosophy*, 36(4): 473-496, 474. Ayrıca bkz. Smith, N. (2008). *I Was Wrong: The Meanings of Apologies*. New York: Cambridge University Press;

Kategorik özrü karşılanması daha zor bir tanımla açıklayan Smith ise dokuz madde sıralar: Doğrusal olgusal kayıt, acıyı paylaşma ifadesinden nedensel sorumluluğun kabulü, yapılan her bir ahlaki yanılışın belirlenmesi, ihlal edilmiş ilkelerin ortak ahlaki değerler olduğunun kabulü, kategorik pişmanlık, özür dileme performansının sergilenmesi, reform ve tazminatlar, suçu işlemiş kişi olma ve özür dilemekteki niyet.⁵² Smith, suçu işlemiş kişi olma⁵³ ve özür dileme eyleminin ardındaki niyet gibi zor maddeleri karşılayacak şekilde dilenen özürlerde bile bu eylemin bağışlamaya evrilip evrilmeyeceği konusunda kesin konuşmaz.⁵⁴ Smith'in 9 maddeden oluşan özür tanımından hareketle Türkiyeli entelektüellerin 2008 yılında başlattığı ve 30 binden fazla imza alan "Ermenilerden özür diliyorum" kampanyasını tartışan Erbal "başarılı bir özrü sahte (*pseudo*) ya da özür-olmayan-özürden neyin ayırdığını" sorar.⁵⁵ "Yaptığım şey her neyse senden özür diliyorum", "eğer seni kırdıysam özür dilerim" gibi cümlelerin gerçek özür olmadığını söyleyen Erbal⁵⁶ bu metnin kamusal alanda Ermeni Soykırımı'na ilişkin tartışmayı genişlettiğini kabul etmekle beraber, Türkiye'nin inkarcı resmi pozisyonuna karşı net bir duruş sergilemediğini iddia eder ve geniş bir kitleye seslenebilmek amacıyla soykırım terimini kullanılmamasını, zorunlu yerinden etme ve katliamlara değinmekten geri durulmasını eleştirir.⁵⁷ Erdoğan'ın 2014 yılında yayımladığı taziye mesajında 1915'te yaşananlarla ilgili "20. yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz" sözleri de özür olarak değerlendirilebilecek bir açıklama olmaktan uzaktır.

2011 yılında Erdoğan'ın Dersim 1937-38 hakkında sarf ettiği "Eğer devlet adına özür dilemek gerekiyorsa ve böyle bir literatür varsa, ben özür dilerim ve diliyorum" sözleri ve devamındaki açıklamalarının da birçok açıdan eksik ve sorunlu olduğu söylenmelidir. Tekrar etmek gerekirse, Erdoğan bu açıklamasıyla işlenen suç ve suçun sorumluluğunu devletten alıp

Brooks, R. L. (2020). "The Anatomy of an Apology" *Social Research: An International Quarterly*, 87 (4): 813-834; Lazare, A. (2004). *On apology*. New York, NY: Oxford University Press; Thompson, J. (2012). "Is Political Apology a Sorry Affair?" *Social & Legal Studies*, 21(2): 215-25.

⁵² Smith, N. (2005). "The Categorical Apology". *Journal of Social Philosophy*, 36(4): 473-496.

⁵³ Özellikle "suçu işlemiş kişi" ya da özür dilemek için sorumluluk sahibi olma konusunda altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, zaman kavramının konu dışılığı ve özellikle devletlerin geçmişte işledikleri suçlardan sonraki hükümetlerin de sorumlu olduğudur. Bkz. Cunningham, M. (2004). "Apologies in Irish Politics: A Commentary and Critique" *Contemporary British History*, 18(4): 80-92.

⁵⁴ Smith, N. (2005). "The Categorical Apology". *Journal of Social Philosophy*, 36(4): 473-496, 493.

⁵⁵ Erbal, A. (2012). "Mea Culpas, Negotiations, Apologias: Revisiting the 'Apology' of Turkish Intellectuals." *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century* içinde (der.) Birgit Schwelling. Bielefeld: Transcript Verlag, 51-94, 53.

⁵⁶ Age.

⁵⁷ Erbal, A. (2012). "Mea Culpas, Negotiations, Apologias: Revisiting the 'Apology' of Turkish Intellectuals." *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century* içinde (der.) Birgit Schwelling. Bielefeld: Transcript Verlag, 51-94, 93-94.

dönemin tek partisi –günümüzün ana muhalefet partisi– CHP’ye ve partinin Dersimli genel başkanı Kılıçdaroğlu’na yüklemiş ve bu bağlamda konuyu siyasi araç haline getirmiştir. Erdoğan, açıklamasında kaynak olarak kullandığı Necip Fazıl Kısakürek üzerinden Dersim’in Alevi, Kürt, Zaza, Kırmanç, Ermeni kimliklerini yok saymış, Dersim halkının tek bir üst kimlik potası altında eritilmesi fikrini Kemalizm yerine siyasal İslamcı bir bakış açısıyla yeniden üretmiştir.⁵⁸ AKP dönemi iktidarında sürdürülen Dersim’in kültürel ve ekolojik yıkımı politikaları açısından da düşünüldüğünde Erdoğan’ın bu açıklamasının gerçek bir özür olduğunu söylemek mümkün değildir. Oysa özür literatürü, neden devlet adına özür dilenmesi gerektiğini net şekilde açıklar. Geçmişte yaşanan mezalimlerde suçlu suçu işleyenler bireyler kadar mezalimleri gerçekleştiren kurumların ve kolektif kültürün da sorumluluğundadır.⁵⁹ Dolayısıyla hükümetler değişse de devletin sürekliliğini ve kurumsal devamlılığı söz konusudur. Bugünün yöneticileri devlet yönetimindeki rolleri gereği geçmişteki suçu bizzat işleyenler olmasalar da özür dilemekle sorumludurlar.⁶⁰

Smith, “Bir kurumsal özrün neden olunan zararın sorumluluğunu üstlenmesini, ortak ahlaki değerleri ihlal ettiğini kabul etmesini ve bu suçu bir daha işlemeyeceğine dair söz vermesini istiyorsak, o halde özür diliyormuş gibi yapan bir sempati ifadesiyle yetinmemeliyiz”⁶¹ der ve sahte özörlere hak ettiklerinden fazla anlam yüklememek konusunda dikkat etmemizi ögütler. Oysa Erdoğan’ın sahte özrü hali hazırda hak ettiğinden çok daha fazla değer gördüğünü söylemek gerekir. Bu büyük ihtimalle Türkiye tarihinde bir siyasetçinin müteredit de olsa ilk kez geçmişte işlenen bir mezalim için özür dilemesi ve bu özrün mecliste “hakikat komisyonuna benzer oluşum”⁶² evrilmesi ile ilgilidir. Oysa 2012 yılında kurulan ve zararın tazmini konusunda zaten yetkisi bulunmayan bu oluşum, yani meclis alt komisyonu, sonuçsuz kalmıştır. Bu yazının yazıldığı Mayıs 2021 yılı itibariyle komisyondan çıkan bir rapor yoktur.

⁵⁸ Bu konuda bir değerlendirme yazısı için bkz. Ateş, K. (11 Aralık 2011). “Necip Fazil’in Dersimi” *Birikim Güncel*. <https://birikimdergisi.com/guncel/575/necip-fazil-in-dersim-i>

⁵⁹ Thompson, J. 2020. “Apologizing for Historical Injustices.” *Social Research: An International Quarterly*, 87 (4): 1039-1058, 1046.

⁶⁰ Age., 1043.

⁶¹ Smith, N. (2005). “The Categorical Apology”. *Journal of Social Philosophy*, 36(4): 473-496, 493

⁶² Bakiner, O. (2013). “Is Turkey Coming to Terms with Its Past? Politics of Memory and Majoritarian Conservatism.” *Nationalities Papers* 41 (5): 691–708, 702.

Talepler, sonuçlar...

Burada en az Erdoğan'ın Dersim açıklaması kadar üzerinde durulması gerekirken arka planda kalmış konu Dersimlilerin talepleridir. Dersim dernekleri ve siyasetçiler tarafından defalarca dile getirilen geçmişle yüzleşme ve onarım talepleri sekiz maddede özetlenebilir:

- 1- Dersim isminin iadesi;
- 2- Arşivlerin tamamının (Genelkurmay arşivleri dahil olmak üzere) sansürsüz olarak açılması;
- 3- Hem sürgüne gönderilen Dersimlilerin hem de evlatlık verilen Dersimli kız çocuklarının listelerinin açıklanması;
- 4- Seyit Rıza ve arkadaşlarıyla beraber Dersim'de katledilenlerin mezar yerlerinin açıklanması, ölenler için anıt mezar yapılmasına izin verilmesi;
- 5- Sabiha Gökçen, Fevzi Çakmak, Abdullah Alpdoğan gibi Dersim 38'de önemli roller oynayan kişilerin isimlerinin konuldukları yerlerden (havaalanı, okul, mahalle, vs.) silinmesi;
- 6- Kızılbaş Alevi inancının tanınması ve serbestliği;
- 7- Dersimlilerin anadillerinin (Kırmancki/Zazaki ve Kürtçe) üzerindeki engellerin kaldırılması;
- 8- Dersim kültür ve doğasına zarar veren Munzur Barajlar Projesi'nin iptali.⁶³

Ne var ki Dersimlilerin talepleri karşılık bulmaz. Dersim adına dair atılan tek adım Tunceli Öğretmen Okulu'nun isminin 2014 yılında Dersim Anadolu Lisesi olarak değiştirilmesi olur. 2019 yılında Dersim belediye başkanı seçilen Fatih Mehmet Maçoğlu ve belediye meclisinin Mayıs 2019'da aldığı Tunceli Belediyesi tabelasındaki Tunceli isminin Dersim olarak değiştirilmesine yönelik karar devlet ve toplum refleksini bir kez daha gözler önüne serer. Bu dönemde Tunceli Valiliği tarafından karara hızla itiraz edilir ve Erzincan İdare Mahkemesi tarafından da yürütmeyi durdurma kararı verilir. Yaptığı açıklamada MHP lideri Devlet Bahçeli de "Türkiye'de resmi olarak Dersim adıyla anılan bir vilayet yoktur, olmayacaktır. Karar tam anlamıyla yangına körükle gitmek, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez

⁶³ Dersim Dernekleri Federasyonu ve beraberlerindeki heyetin dönemin HDP Grup Başkanvekili Pervin Buldan'la yaptıkları görüşme ve ilettikleri taleplere dair bir haber için bkz. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dersimlilerin-7-talebi-var-300414>

bütünlüğüne meydan okumaktır” der.⁶⁴ Bu zihniyetin bir yansıması da sosyal medyada vukuu bulur, “Dersim değil Tunceli” kampanyaları yürütülür.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri’nin aksine Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) “sözde açık” ancak içinde çalışma yapılması mümkün olmayan durumdadır. Keza sürgüne gönderilen aileler ve evlatlık verilen kız çocuklarına dair resmi bilgiler halen kamuoyu ile paylaşılmamış, konu hakkındaki bilgiler yapılan bağımsız araştırmalar tarafından ve sınırlı şekilde ortaya konmuştur. Seyit Rıza ve beraberinde idam edilenlerin mezar yerleri açıklanmamış, Dersim 1937-38’de hayatını kaybedenler anısına anıt mezar yapılması ile ilgili bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Dersim’de diğer toplu mezarların bulunması çalışmaları devlet tarafından değil ailelerin avukatlarınca yürütülmektedir. Bu çalışmalar sonucunda bugün Dersim’de 1937-38 dönemine ait 100’u aşkın toplu mezar olduğu bilinmekte.⁶⁵

Dersim 38 faillerinin isimlerinin verildiği yerlerin isimlerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış, Dersim doğası yalnızca HES projeleriyle değil, aynı zamanda orman yangınları ve madencilik yollarıyla da talan edilmeye devam edilmektedir.⁶⁶ 2014 yılında, dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu tarafından açıklanan şehir merkezindeki 1930’lardan kalma askeri kışlanın restore edilip “Dersim Müzesi” olarak yeniden açılması projesi, 2020 yılında “Tunceli Müzesi” olarak faaliyete girmesiyle sonuçlandı. 1930’larda inşa edilen ve 1949 yılına kadar askeri kışla olarak kullanılan yapının hafıza merkezi olması talebi ise kabul görmedi. Dersim merkezde bulunan Seyit Rıza heykeli ise 2010 yılında Barış ve Demokrasi Partisi’nden Edibe Şahin’in belediye başkanlığı döneminde açılmıştı.⁶⁷

⁶⁴ Kamer, H. (23 Mayıs 2019). “Maçoğlu, belediyenin ‘Dersim’ kararı hakkında konuştu: Türkiye’nin birçok yerinde kullanılmadı mı?” *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48387927>

⁶⁵ Bu konuda yapılan güncel bir çalışma için bkz. Türkiye Kültürleri. 2021. “Dersim 1937-38 (Cemal Taş’ın Rehberliğinde Beş Katliam Mekanı)”. <https://www.youtube.com/watch?v=PHzfRr--XNE&fbclid=IwAR33Pky5wSN4f4IltVIA3Hbbgv4KEAgOcWD8tPHds6kHqzG7i2eNyawXGj8>

⁶⁶ Üstün, B. ve Ercan, F. (2010). “Munzur’a Vurulacak Altın Kelepçe Can Suyu Olacak mı?” *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, (der.) Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim yayınları, 535-550. Ayrıca bkz. Dinç, P. 2020.

“Çözüm Süreci Sonrası Dersim’de Orman Yangınları ve Çatışma İlişkisi”. *Birikim*, Eylül, 109-120; Orhan, G. 2013. “Ekoloji ve Siyaset: Munzur Baraj Projelerine Karşı Toplumsal Direniş Örneği”.

Dersim’i Parantezden Çıkartmak: Dersim Sempozyumu’nun Ardından içinde (der.) Zeliha Hepkon, Songül Aydın, ve Şükrü Aslan. İstanbul: İletişim Yayınları; Ayboğa, E. (2013). “Türkiye’nin Baraj ve HES Politikaları

Bağlamında Güvenlik Barajları”. *Hasankeyf’i Yaşatma Girişimi*. https://www.suhakki.org/wp-content/uploads/2013/11/GuvenlikBarajlari_Eyl-2013.pdf

⁶⁷ 2019 yılında, Vatan Partisi tarafından Dersim merkezdeki Seyit Rıza heykelinin kaldırılması yönünde bir başvuru yapılmış, Dersim Belediyesi ise bu başvurunun kendilerinde “karşılığı bulunmadığı” açıklamasında bulunmuştu. Bkz. “Dersim Belediyesi: Seyit Rıza Heykeli’nin Kaldırılması Söz Konusu Değildir.” (21 Aralık 2019). *Bianet*. <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/217487-dersim-belediyesi-seyit-riza-heykeli-nin-kaldirilmesi-soz-konusu-degildir>

2012 yılında Avrupa’da faaliyet gösteren Dersim 37-38 Soykırım Karşıtı Komitesi ve Dersim Yeniden İnşa Cemiyeti’nin çalışmalarıyla ve avukatlığını Erdal Doğan’ın üstlendiği bir dosya ile Uluslararası Ceza Mahkemesi’nde (UCM) bir başvuruda bulunulmuştur. Konu ile ilgili yaptığı açıklamalarda Doğan, UCM’nin 27 Kasım 2012 tarihinde başvuruya ilişkin kayıt esas numarası verdiğini ve mahkemenin yetki konusundaki engel ortadan kalktığında⁶⁸, yani Türkiye mahkemenin yetkisini eğer ileride bir gün tanırsa, başvurunun işleme alınacağını belirtmiştir. Bu başvurunun önemli yanlarından birisi Dersim’de işlenen suçların sürekliliğine yapılan vurgudur. Başvurudaki iddiaya göre, devlet hem Dersim Soykırımı hem de 1938’den sonraki uygulamalarla sürdürdüğü “Kültürel Soykırım”dan dolayı suçludur.

2011’den beri Dersimlilerin hiçbir talebi karşılanmadığı gibi, Dersim devlet baskısını yaşamaya (Çözüm Süreci’nde de devam eden kalekol ve kulekol inşaatları, Munzur üzerine yapılan baraj projeleri, vb.) devam etti. Öte yandan Dersim iktidarda bulunan AKP’nin 2002’den beri milletvekilli çıkaramadığı tek il olmaya devam etmekte. Bu anlamda Dersim bugün hâlâ ötekileştirilen, düşmanlaştırılan ve devletin “ele geçirmeye” çalıştığı bir bölge olmaya devam etmekte. Bu yanıla devletin Dersim’e bakışı açısından Kemalizm ile bugün içinden geçtiğimiz “Erdoğanizm” dönemleri arasında bir süreklilik söz konusu ve Dersim’e yönelik yıkıcı politikalar sürmekte. Dersim’in toplumsal hafızası ve ideolojik pozisyonu canlılığını korusa da bugün Kırmancı/Zazaca kaybolmaya yüz tutmuş bir dil, ekolojik yıkım devam ediyor, bölge yoğun bir askeri gözetim altında tutuluyor, devlet özellikle BDP’li belediyelerin elinden alıp kayyum atadığı dönemde şehrin her yanında görünür kıldığı “millî” sembollerle (lale, bayrak) “tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet” söylemini topluma dayatmaya devam ediyor.

Tüm bu tutarsızlıklara rağmen Erdoğan’ın “Dersim özrü”nün üzerinden sekiz yıl geçtikten sonra, 2019 Necip Fazıl Ödülleri töreninde Dersim’den şu şekilde söz eder:

Geçmişimizle yüzleşmek bizi küçültmez, tam tersine büyültür. Bilhassa hakikatlere ulaşma şansımızın oldukça yüksek bulunduğu yakın tarihimizle ilgili bu yaklaşıma daha çok ihtiyacımız var. Mesela tek parti CHP’sine ait dönemde objektif bir şekilde tüm boyutlarıyla araştırılması gereken karanlık noktalar bulunuyor. Elbette bunu

⁶⁸ Türkiye UCD’nin kurucu sözleşmesi Roma Statüsüne taraf değildir. Bkz. <http://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-ceza-divani-ve-turkiye.tr.mfa>

öncelikle yapması gereken ana muhalefet partisi CHP'nin bizatihi kendisidir. Ancak yakın tarihle ilgili en fazla CHP'nin konuşması gerekirken dikkat ederseniz bu tartışmalar gündeme geldiğinde hemen derin bir sessizliğe bürünüyorlar. Açıkçası CHP'nin artık bu millete kendi tarihiyle ilgili kapsamlı bir samimi bir özeleştiri vermesi şarttır.⁶⁹

Bundan sonra konuyu “üzücü hadise” ve “Dersim Olayları” diye bahsettiği 1938'den Kılıçdaroğlu'na getiren Erdoğan şunları söyler:

Dersimli olan zat da bunu açıkça ortaya koyamamıştır. ... Ancak Dersim olayları ile ilgili bizim yaklaşık 10 sene önce gösterdiğimiz hassasiyet ve vicdani tavrın onda birini dahi sergileyemiyor. Biz CHP'nin kurumsal anlamda Dersim konusunda ne düşündüğünü, nasıl bir yaklaşım içinde olduğunu halen bilmiyoruz. ... CHP'nin bir an önce milletin karşısında çıkıp bu ülkeye yaşattıkları için ya özür dilemesi ya da üzücü olaylardaki rolleri için pişmanlık duyduğunu millete söylemesi gerekiyor. Türkiye'nin geleceği için, milletimizin kalbinde kabuk bağlayan yaraların tekrar tekrar kanatılmaması için biz bu tavrı gerekli görüyoruz. ... CHP yönetimi geçmişleriyle yüzleşene, darbeler, katliamlar, yasaklar, idamlar ve kanlı sokak olaylarındaki rollerini cesaretle açıklayana kadar peşlerini bırakmayacağız.”⁷⁰

Bu sene “Dersim Terteleşi”nin 84'üncü yıl dönümü. Geçen 84 senede ise ne gerçek bir özür dilendi, ne yaralar sarıldı, ne de yeni yaraların açılmayacağına dair bir barış ve güven ortamı sağlandı. Oysa artık Dersim Soykırımı hakkında görmezden gelinemeyecek kadar çok tanıklık, itiraf, belge ve hatta toplu mezar yerlerine dair bilgi ortaya çıkmış durumda. Geçmiş ve bugün beraber düşünüldüğünde Dersim'in nasıl sistematik ve sürekliliği olan bir devlet politikasına maruz kaldığını görmek mümkün. Dolayısıyla gerçek bir özür yalnızca o tarihte katliama uğrayanlar için değil, nesiller boyu Dersim 1937-1938'in yasını tutan ve tekrar eden şiddet mekanizmaları içinde hayata devam eden tüm Dersim halkına yönelik atılması gereken bir adım. Son olarak şunu vurgulamak gerekiyor: Gerçek bir özür, Türkiye toplumunun da devletiyle ve geçmişiyile yüzleşmesi ve böylelikle daha adil bir gelecek kurması için de son

⁶⁹ Konuşmanın tamamı için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (21 Aralık 2019). “2019 Necip Fazıl Ödülleri Töreninde Yaptıkları Konuşma” <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/114070/2019-necip-fazil-odulleri-toreni-nde-yaptiklari-konusma>

⁷⁰ Age.

derece önemli bir adım olur. Muhafazakâr-milliyetçi refleksleri hiç eksilmeyen devletin ve bu devletin içinde var olduğu toplumun bu yönde bir adım atacağına inanmak oldukça güç olsa da geçmişle yüzleşme çağrımızı yinelemekten vazgeçmemeliyiz.

Özerkten Özele: Diyarbakır'da Yurtluk-Ocaklıklar, Siyaset ve Mülkiyet, 1830-1870

Uğur Bahadır Bayraktar

Osmanlı tarihçiliğinde Kürdistan'ın ekonomisine dair çalışmalar oldukça kısıtlı kalmıştır. Elbet bunun ardında gerek Cumhuriyet tarihiyle birlikte şekillenmiş “Kürt Sorunu” ve bunun akademik düzleme yansımış hâli olan “özerklik” meselesi yatmaktadır. Bu hâliyle Osmanlı Kürdistanı'na dair çalışmaların gerek Türk gerek Kürt gerekse de Ermeni tarihçiliğinde büyük ölçüde siyasete angaje kalmış demek yanlış olmaz. Son yıllarda bölgeye ve bölgede yaşamış halkların sosyal ve ekonomik dinamiklerine odaklanan çalışmaları bu açıdan ümit verici olsa da bölgeye yönelik gerek popüler gerekse akademik çalışmalarda siyasetin gölgesi olduğunu inkâr etmek çok zor.

Buradan hareketle bu çalışma, Osmanlı tarihçiliğinde özellikle milliyetçi Türk tarihçiliğinde oldukça hedef alınmış bir toprak rejimi olan yurtluk-ocaklık ve hükümet toprakları inceleyerek, bu toprakların 19. yüzyılda özerk topraklardan özel mülkiyete olan dönüşümünü inceleyecektir. Daha özeldi Diyarbakır'ın Tercil (günümüzde Hazro'ya yakın bir kale), Entax (Atak olarak da bilinen günümüz Lice yakınındaki kale) ve Hani'de 16. yüzyılın ortalarından 1830'lara kadar bölgede hâkim olan Zirki mirlerinin yurtluk-ocaklık topraklarının 19. yüzyıldaki hukuki statüleri üzerinden iktisadi bir dönüşüme odaklanacaktır. Zirki mirlerinin tasarrufunda bulunmuş yurtluk-ocaklık ve hükümet toprakları üzerinden bu çalışma öncelikle Türk tarihçiliğinin iddia ettiklerinin ötesinde, bu toprakların “özerk” yapısına ışık tutmayı amaçlarken ikincil olarak da 1858 Arazi Kanunnamesi sonrasında Diyarbakır özelinde Osmanlı Kürdistanı'nda ne gibi sosyoekonomik değişimler olduğu tartışmasını amaçlamaktadır.

Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Toprakları ve Özerklik

En basit tabiriyle, İnalçık'ın genellikle bir aşiret ağasına Osmanlı hükümetine asker tedariki karşılığı sunulan özerklik olarak tanımladığı yurtluk-ocaklık ve hükümetler aile mülkü olup veraset yolu ile idare olunan özerk bölge anlamına gelmekteydi.⁷¹ Daha erken dönemdeki Türkî devletlerde “soyurgal” olarak da yer almış bu pratik, Osmanlı bağlamında bir idari birim olarak büyük ölçüde on altıncı yüzyılda ortaya çıkan Osmanlı-Safevî mücadelesinin parçası olarak iki imparatorluk arasında kalan Kürt mirlerini Osmanlı saflarına çekmek için ortaya çıkmıştı.⁷² Yurtluk-ocaklık ve hükümetler, bir idari birim olarak Özellikle 1516'daki Çaldıran Savaşından sonra, Osmanlı yetkilileri Safevîlerle devam eden mücadelede Kürt emirlerinin desteğini kazanmak ve sınırları Safevî tehditine karşı korumak için öncelikle Diyarbakır'de kurulmaya başlamıştı.⁷³ 1521-22 ve 1527 yıllarındaki belgeler ışığında Diyarbakır'e bakıldığında, Diyarbakır Eyaleti dışında yirmi sekiz birimden oluşan bir “cemâ'at-ı Kürdan”ın ortaya çıktığı ve 1527'deki bir belgede ise Diyarbakır Eyaletinin 10 idarî yapısından ayrı olarak 17 birimden

⁷¹ Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," in *Prof. Dr. Bekir Kütükoglu'na Armağan* (Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 269-70; Halil İnalçık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: *Temlik*, *Soyurgals*, *Yurtluk-Ocaklıks*, *Mâlikâne-Mukâta'a* and *Anqaf*," in *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, ed. Judith Pfeiffer and Sholeh A. Quinn (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 126.

⁷² Osmanlı-Safevî mücadelesi hakkında, bkz. Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Berlin: K. Schwarz Verlag, 1983). Soyurgal için bkz. V. Minorsky, "A Soyurghâl of Qâsim b. Jahângir Aq-qoyunlu (903/1498)," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 9, no. 4 (1939); Ann K. S. Lambton, "Two Şafavid Soyurghâls," *ibid.* 14, no. 1 (1952).

⁷³ Bu sırada Selim'in danışmanlarından olan İdris Bitlisi'nin Kürt beylerinin Osmanlı tarafına geçtiği bilinmektedir. Hakan Özoglu, "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th- and 17th-Century Ottoman Empire," *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1 (1996): 12.

müteşekkil bir Kürdistan Eyaleti göze çarpmaktadır.⁷⁴ Yurtluk-ocaklık ve hükûmet tabiri verilen bu toprakların genel özellikleri şu şekildeydi:

1. Hükümetler fetih sırasında hizmeti görülen mahallî ümeraya tevcih edilmiştir.
2. Mülkiyet yoluyla tevcih olunmuşlardır.
3. Hükümetlerde tahrir yapılmamaktadır. Dolayısıyla tımâr ve zeamet yoktur. Sancak gelirlerinin tamamı hâkimlere aittir.
4. İçlerinde ümeradan ve kul taifesinden hiçbir fert bulunmamaktadır. Kendi özel askerleri mevcuttur.
5. Azl ve nasb kabul eylemezler. Hâkimler öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde, hükümetleri evlâd veya akrabalarından birine verilir aile dışından kimseye tevcih yapılamaz.
6. Sefer sırasında bağlı buldukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetlerini yerine getirirler.⁷⁵

Her ne kadar yol açtığı özerklik tartışmaları yüzünden yurtluk-ocaklık ve hükûmetler birbirinden ayrı ele alınmış olsa da yurtluk-ocaklıklar da hükûmetler gibi aile mülkü olup veraset yolu ile idare olunan özerk bölge anlamına gelmekteydi.⁷⁶ Bu şekilde ortaya çıkan yurtluk-ocaklık toprakları/idaresi on altıncı yüzyıl boyunca sadece Kürdistan'la sınırlı kalmamış, Safevîlerle olan mücadele doğrultusunda önce Gürcistan'da ve hatta Trabzon Eyaletinin doğusunda da tesis edilmeye başlanmıştı.⁷⁷ On altıncı yüzyıl boyunca doğu sınırlarına yayılan yurtluk-ocaklıklar Osmanlı Devleti'nin takip ettiği merkezîleşme ve adem-i merkezîleşme süreçlerini takip ederek kimi zamanlar daha merkezî idare hükmüne yakınken kimi zamanlarda da daha özerk bir yapı olarak kalmıştı.⁷⁸

Erken modern dönemdeki bu uygulamalara büyük ölçüde Osmanlı kanunnamelerinden edinilen bilgiler sayesinde haberimiz olmaksızın da burada Osmanlı tarihçiliğinin kanunnamelerdeki gelişmeleri *de jure* olarak ele alıp *de facto* durumları göz ardı etme pratiği düşünüldüğünde bu kanunnamelerdeki her bilgiyi verili olarak almamak gerek. Buradan hareketle, aralarındaki yegâne tek fark yurtluk-ocaklıkların Osmanlı tahrirlerine tabi olmasıyken hükûmetlerin bundan muaf tutulmasıyken, kanunnamelerde "hukukî kurgu" olgusunu da gözleterek, bu her iki terimin yüzyıllar içinde yakınsamış, belki de iç içe geçmiş yapılar olması ihtimaliyle bu çalışma her iki terimi de yurtluk-ocaklık çatısı altında değerlendirecektir. Fakat Türk tarihçiliği bu ayrımları daha da kalın çizgilerle belirginleştirerek, farklı dönemlerde farklı siyasi saiklerle bu toprakların erken modern dönemdeki yansımalarını yorumlamaktan geri durmamıştı. Türk milliyetçi tarihyazımı,

⁷⁴ Baki Tezcan, "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century," in *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, ed. Kemal Çiçek (Ankara: Yeni Türkiye, 2000), 546.

⁷⁵ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği," in *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 704.

⁷⁶ Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," 269..

⁷⁷ Yüzyıl ortasında Gürcistan'ın fethedilmesiyle güney topraklarına, Kürt beylerinin durumunda olduğu gibi, bölgenin Gürcü prensi ilk beylerbeyi olarak atanmıştır. Bu şekilde, kimi istisnalarla birlikte, bu bölge on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Samtskhe prenslerince yönetilmiştir. Ne zaman tesis edildiği belirli olmamakla birlikte Trabzon'un Gürcistan'ın kimi bölgelerini kapsayan sancaklarında da yurtluk-ocaklıkların varlığını tasfiye sürecinden gözlemlemekteyiz. Gábor Ágoston, "A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers," *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003): 22; Ömer Toraman, "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)," *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri*, no. 8 (2010).

⁷⁸ Buradaki müteakip merkezîleşme ve adem-i merkezîleşmeden kasıt, gerileme paradigmasına karşı Hathaway tarafından önerilen bakış açısıdır. Buna göre, imparatorluğun on altıncı yüzyıl sonunda geri döndürülemez bir gerilemeye girmediği kabul edilip on yedinci yüzyılın bir tür yeni imparatorluk önceliklerine uyum süreci olarak addedilse de on sekizinci yüzyılın getirdiği adem-i merkezîleşmeyle gerilemenin bâki kaldığı görüşüne karşın, imparatorluğun bu "gerileme" bağlamının ötesinde geçirdiği dönüşümlerdir. Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History," *Mediterranean Historical Review* 19, no. 1 (2004): 45-46.

1990'lardan günümüze kadar bu konuda Osmanlı Devleti'nin merkezîliğini öne çıkarırken, bunun aynı dönemdeki Kürt hareketinin ayrılıkçılık/özerklik hareketiyle olan bağlantısını görmek hiç zor olmaz.⁷⁹ Zira bu tarihyazımı geleneği yurtluk-ocaklıklar toprakların sosyoekonomik olarak önemine, tarihsel dönüşümüne ve sair araştırılabilecek onca konu yerine, modern "özerklik" algısını üç yüzyıl öncesine çekerek çalışmakta beis görmemekte. Yurtluk-ocaklık sahiplerini sadece sefer zamanında bölgenin bağlı olduğu beylerbeyi komutasında sefere çıkmakla yükümlü olarak görüp bu toprakları da "bunun dışında hiçbir yükümlülüğü olmayan ve bugünkü manada özerk bir yapıya sahip olan idari birimler değildir" diye addetmek bu düşüncenin en açık hâllerinden biri olsa gerek.⁸⁰ Buna başka bir örnek olarak Cizre'yi on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinden on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık beş asır yönetmiş Cizre mirleri için "bu dönem içerisinde hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız olmamışlardır" demek, bu tarihçilikteki özerklik meselesindeki "takıntı"yı açıklıkla göstermekte.⁸¹

Türkiye siyasetinin bir yansıması olan bu yaklaşımlar dışında, birkaç istisna dışında Osmanlı Kürdistanı'nın iktisadi ve toplumsal dönüşümüne dair çalışmaların çok az olduğunu söylemek gerek.⁸² Bu çalışmaların da büyük ölçüde 19. yüzyılın son çeyreğine odaklandığını söylemek hiç yanlış olmaz.

Zirki Mirleri ve Hazro'daki Yurtluk-Ocaklıklar

Şeref Han'a göre, Zirki mirleri Selçuklular döneminde Mardin'e gelen Şam Araplarından olan Şeyh Ezrakî de denen Şeyh Hasan bin Seyyid Abdurrahman'ın soyundandı. Zirkan beyleri de denen Zirki mirlerine Osmanlı-Safevî mücadelesinden ötürü hâkim oldukları Tercil, Atak ve Hani bölgesi yurtluk-ocaklık olarak verilmişti.⁸³ On dokuzuncu yüzyıl başlarında ise, Zirki mirleri Hazro, Atak ve Hani'de hâkim konumlarını sürdürmekteydi. 1838'de bölgeyi gezen bir İngiliz coğrafyacısı olan Brant'ın anlattıklarına göre, Tercil hâkimi olan Receb Bey Zirki mirlerinin en zengini ve en güçlüsü olup tasarrufunda 60 köy ve hizmetinde 300 atlıya sahipti ve zenginliğini Diyarbekir paşalarını ve karavanlarını yağmalamaktan kazanmıştı.⁸⁴ On dokuzuncu yüzyılın başında hız kazanan merkezîleşme hareketleri doğrultusunda Osmanlı hükûmeti nezdinde yurtluk-ocaklık ve türevleri yapılar gerek idarî gerek de malî açıdan amaçlanan merkezîleşme politikalarına ters düşmekteydi. Bilhassa, Kürt mirlerinin de dâhil edilebileceği "âyânlar çağı" olarak bilinen on sekizinci yüzyılın son ve on dokuzuncu yüzyılın çeyreklerinde eyaletlerdeki güç odaklarının Osmanlı hâkimiyetini tehdit ettiği süreç sonrasında, Balkanlar ve Anadolu'daki âyânlar kadar Kürt mirleri de Osmanlı hükûmetinin hedefleri arasında yer almaktaydı.⁸⁵ Vergilendirme ve askere alma konusundaki Osmanlı

⁷⁹ Buradaki özerklik tartışmasının daha kapsamlı hâli için bkz. Uğur B. Bayraktar and Tolga Yaşar Cora, "'Sorumlar' Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi," *Kebikeç*, no. 42 (2016): 22-31.

⁸⁰ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi*, no. 10 (1999): 136.

⁸¹ Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı* (İstanbul: Yeditepe, 2010), 4.

⁸² İstisnalar için bkz. Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power," in *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, and Norman M. Naimark (New York, NY: Oxford University Press, 2011); Joost Jongerden and Jelle Verheij, eds., *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* (Leiden & Boston: Brill, 2012); Nilay Özok-Gündoğan, "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014); Zozan Pehlivan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50," in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, ed. Tolga Yaşar Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian (London & New York: I.B. Tauris, 2016).

⁸³ Şeref Han, *Şerefname*, trans. M. Emin Bozarslan (İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975), 297, 310-11.

⁸⁴ James Brant and A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838," *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10 (1840): 359-60.

⁸⁵ Zirki mirlerinin 19. yüzyılın başında Osmanlı Devletiyle kurduğu ilişkilerin ayrıntılı bir tartışması için bkz. Uğur Bahadır Bayraktar, "19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset," in *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, ed. İbrahim Özcoşar and Shahab Vali (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017).

girişimlerinin Kürt emirleri arasında yarattığı huzursuzlukla başlayan süreç Hazro, Hani ve Atak sancaklarında Zirki mirlerinin Osmanlı kuvvetlerine karşı giriştiği isyan 1835'te Mehmed Reşid Paşa tarafından bastırılınca, Osmanlı hükümeti Diyarbakir eyaletindeki yurtluk-ocaklık topraklar ve tüm ayrıcalıkları kaldırmıştı.⁸⁶ Çok geçmeden de mirler ve aileleri – yaklaşık 136 kişi olarak – Edirne'ye sürülmüştü.⁸⁷

Bahsedilen toprakların devlet tasarrufuna geçmesinin hemen ardından, iltizam ağına geçmesiyle Osmanlı hükümetinin iktisadî kaynaklar üzerindeki kontrolü kısıtlı kalmışken, bölgenin siyasî iktidarı üzerinde de kısıtlı kalmıştı. Zapt edilen bu toprakların nasıl idare edileceği merkezîleşen Osmanlı Maliyesi açısından da ayrı bir gündem teşkil etmekteydi. Söz konusu iki seçenekten biri emaneten idareyken ikincisi ise merkezîleşmenin kısıtlarını gösterir şekilde iltizama verilmesiydi.⁸⁸ Yurtluk-ocaklıkların da içinde bulunduğu ve artık mîrî konumunda bulunan bu mülkler için, Osmanlı hükümeti iltizam seçeneğini tercih ederek, toprakları bölgeyi fetheden Mehmed Reşid Paşa'ya 1836/7 yılları için tahsis etmişti.⁸⁹ Böylelikle her ne kadar Osmanlı hükümeti Maliye kayıtları dışında kalmış ve hiçbir hak iddia edemediği yurtluk-ocaklık toprakları zapt ettiyse de malî merkezileşme bağlamında bu zapt tam anlamıyla doğrudan bir vergilendirmeye sebep olamamıştı. Toprakların Mehmed Reşid Paşa'ya iltizamıyla başlayan bu dolaylı idare Osmanlı Kürdistanı'nın Tanzimat'a dâhil edildiği 1845'e kadar böyle devam etmişti. Bu noktada, bu yurtluk-ocaklık topraklarına dâhil olup olmadığı Osmanlı hükümetince de karara bağlanamayan madrablar üzerinde hak iddia edenlerin mücadelesi resmi daha anlaşılır kılmaya yardım olabilir.⁹⁰

Tasfiye edilmeden önce Tercil Hükümeti emiri olan Receb Bey'in kardeşleri Bedirhan ve Behram Beylerin iddiasına göre hükümete verilmiş topraklar epey genişti. Bu topraklar arasında bulunan madrablar yaklaşık on yıl boyunca iltizama tabi kalarak, Diyarbakir valileri, vücut ve mültezimleri arasındaki ilişkileri ortaya çıkaracaktı. Bir rapora göre, bu madrabları mîrî hâline geldikten sonra Reşid Paşa “ekib biçdirmiş” sonraki sene ise toprakları tasarrufuna alan sonraki vali Hafız Paşa'ya geçmişti. Hafız Paşa bu toprakları önce Diyarbakir âyanlarından Şeyhoğlu Mehmed Bey ve ikinci yılında da Gevranlızâde Ömer Bey'e vermişti.⁹¹ Sonraki sene, Anadolu Ordu-ı Hümâyûnu reis-i erkâmı İsmail Paşa madrabların idaresini almış ve vekil-i harç olan Hüseyin Ağa'ya vermişti. Eyalete defterdar olarak atanan Faik Efendi de çeltik yerlerini ektirip gelirlerini müşterek olarak Diyarbakir kaymakamı Sami Bekir Paşa, Zekerîya Paşa'nın mühürdarı Hüseyin Ağa'ya ilzam etmişti.⁹² O zamanlarda yerleşik bir uygulama olan toprakların iltizam suretiyle valilere verilmesi Diyarbakir'de 1842 yılında da içinde Diyarbakir vücutunu da barındıracak şekilde devam etmekteydi. 1842 yılında Diyarbakir valisi olan Vecihi Paşa adı geçen madrabları Diyarbakir'in ünlü mültezimlerinden olan Yusuf Efendi'ye “Sen ekdir masârifini viririm” diyerek ilzam etmişti.⁹³ Daha sonrasında üç yıl boyunca İsmail Paşanın tasarrufunda kalan topraklar 1845 yılında Kürdistan'ın

⁸⁶ BOA, HAT. 453/22435-A, 5 Zilkade 1250 (5 Mart 1835).

⁸⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'aniivis Ahmed Lutfî Efendi Tarihi*, trans. Yücel Demirel, 8 vols., vol. 5 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 867.

⁸⁸ BOA, C. DH. 85/4225, 29 Rebiülevvel 1252 (14 July 1836).

⁸⁹ BOA. C. DH. 201/10033, 29 Rebiülevvel 1226 (23 April 1811). Aşikâr ki belgenin tarihi yanlış, zira bir kaima olan bu belge Diyarbakir'de Hazine-i Âmire tarafından zapt edilen toprakların 1836/7 senesi için iltizama çıkarılmasından bahsetmektedir.

⁹⁰ Bir Osmanlı belgesinden anlaşıldığına göre, madrab Diyarbakir bölgesinde eskiden beri “pirinç ziraatine tahsis edilmiş sulak mahaller” anlamına gelirken bir yandan da söz konusu pirinçlikleri sulamak üzere “herhangi bir su kaynağından yapılmış olan su kanalları ve yollarını” kapsamaktaydı. BOA. DH. UMVM. 105/41, 18 Şevval 1333 (29 August 1915).

⁹¹ BOA. A. MKT. 29/3, 10 Şevval 1261 (12 Ekim 1845).

⁹² “... ve ertesî sene Faik Efendi defterdâr olmağla yine ol vechile ekdirüb Diyarbakir ka'immakamı bulunan Sami Bekir Paşa ile Zekerîya Paşa mühürdarı Hüseyin Ağa'ya bi'l-iştirak iltizâm eylemiş...” BOA. A. MKT. 29/3, 10 Şevval 1261 (12 Ekim 1845).

⁹³ BOA. A. MKT. 29/3, 10 Şevval 1261 (12 Ekim 1845).

Tanzimât'a dâhil edilmesiyle emanet sistemine geçirilmişti.⁹⁴ Bu emanet uygulamasının kısa süre içinde iltizama döndüğünü kestirmek zor olmasa da yurtluk-ocaklık topraklarının parçalarından bağımsız olarak bu madrabların mirlerin yokluğunda gerek Diyarbakir'deki gerekse Hazro'daki eşrafın ve devlet görevlilerinin dâhil olduğu ekonomik ilişkilerin karmaşıklığını göstermektedir.

Edirne'ye sürülmüş Zirki mirleri ise kısa bir sessizlik döneminin ardından 1840'ların ortasından itibaren İstanbul'a yazdıkları seri dilekçelerle bir mücadeleye geçmişlerdi. Bu dilekçelerde aile üyeleri öncelikle aflarını istemekte ve sıklıkla memleketleri olan Diyarbakir'e dönmeyi talep etmekteydi.⁹⁵ Osmanlı hükümetine bireysel düzeyde yazılmış dilekçelerle başlayan bu süreç 1850'lere gelindiğinde aile üyelerinin toplu dilekçeleriyle Bab-ı Âli'yle olan müzakerelerinde siyasi talepleri içermeye başlamıştı. Af isteklerinin yanı sıra bu dilekçelerde öne çıkan taleplerin başında devletin el koyduğu yurtluk-ocaklık topraklar karşılığı aldıkları maaşlarda iyileştirme ve bu topraklar üzerindeki mülkiyet iddiasıydı.⁹⁶ Bu dilekçelerden birinde Behram ve Bedirhan Beyler aşağıdaki gibi bir dilekçeyle taleplerini dile getirmekteydi:

Bu kulları Diyarbakir ahâlisinden olup bundan yirmi dört sene mukaddem hasbe'l-beşeriye `isyânlarımız vukû'a gelerek ba-irâde-yi seniyye menfiyen Edirne'de ikâmete me'mûr olduğumuzdan bundan iki sene mukaddem bu ana kadar çektiğimiz zarûret `isyânımıza cezâ-yı kâfi ittihâz olunub memleket cânibinde *ba-berât-ı `âlişân mutasarrıf olduğumuz mâlikâne ve yurtluk ve ocaklık kurâ ile emlâk-ı sâ'iremizin bedelâtı taraf-ı kemterânemize ihsân-ı şâhâne olunmuası istidâ`* olunmuşdu Ba-tezkire-yi sâmiye-yi hazret-i vekâletpenâhî Mâliye Hazine-yi celilesinden lede's-su'âl kuyûdâtı ihrâc ve memleket tarafından isti'lâm olunub gelen cevâba göre emlâk-ı kemterânemizin kâffesi dâhil-i defter olmayub hakk-ı `âcizânemizi ketm etmiş olduklarından emlâk-ı kemterânemizi zâhire ihrâcı istidâ` olunmuş ise de Meclis-i Muhâsebeden Meclis-i Vâlâ'ya mazbata olunmuş hâlbuki refik-i menfâmızdan müteveffi Hüseyin Bey'in emlâk-ı sâ'iresi `aynen evlâdlarına ihsân-ı şâhâne buyrulmuş ve çâkerleri vatanlarımızdan tard ve yirmi dört senedenberü menfi olup emlâk-ı kemterânemizin hazine mâlî olduğuna dâ'ir bir gûna emsâli gürmediklerimize mebnî kulları yirmi iki sene Edirne'de ve iki senedenberü Der `Aliye'de hân köşesinde kaldıklarımızdan ve bütün bütün mağdûr ve perişân olduklarımızdan bahrü'l-lütuf-ı `aliyelerinden mercûdur ki [...] *`afv-ı `âli-i şâhâneye mazhariyetle mal-ı emlâk ve bağ ve bağçe ve değiermen ve çeltük arâzilerimizi `aynen ve kurâ olanların bedelâtını dahi sadaka-yı şeref-i seniyye-yi hazret-i pâdişâhi ihsân-ı şâhâne buyrulmasına müsâ'ade-yi `alileri irzân buyrulmak bâbında emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emrindir.*⁹⁷

1860' yılında, Zirki mirleri içindeki farklı aileler aflarına yönelik dilekçelerin sıklığını artırmıştı. Örneğin Lice hakimi Hüseyin Bey'in kardeşi olan Melik Bey, Edirne'de yaşayan kimsesi kalmadığından bahsederek sultanın kendini affetmesini rica etmekteydi.⁹⁸ Melik Bey'in affına ilişkin süreç İstanbul'da görüşülmeye devam ederken, Abdülaziz'in tahta çıkması beyin elini kuvvetlendirmişti. Doğası gereği bir sultan ayrıcalığı olan affın Melik Bey'e bahşedilmesi elbette sürgündeki diğer mirler için de bir

⁹⁴ Aynı belge.

⁹⁵ BOA. C. DH. 249/12449, 29 Cemaziyelahir 1260 (Temmuz 1844).

⁹⁶ Örneğin bkz. BOA. MVL. 191/92, 18 Zilhicce 1274 (30 Temmuz 1858); BOA. İ. MVL. 444/19773, 20 Şaban 1277 (3 Mart 1861).

⁹⁷ BOA. İ. MVL. 444/19773, 20 Şaban 1277 (3 Mart 1861). Vurgu eklenmiştir.

⁹⁸ BOA. MVL. 363/82, 29 Safer 1277 (16 Eylül 1860).

emsal teşkil etmekteydi. Sonuç olarak durumu görüşen Meclis-i Vâlâ, mirlerin “kendi işleriyle meşgul olmak” kaydıyla mirlerin affına karar vermişti.⁹⁹

Arazi Kanunnamesi Sonrası ve Özel Mülkiyet

1858 Arazi Kanunnamesi, amaçlarıyla olsun sonuçlarıyla olsun, Osmanlı tarihyazımında ihtilafli bir alan demek yanlış olmaz.¹⁰⁰ Çoğunlukla köylülerin işlediği mîrî topraklara özel mülkiyeti getiren kanun, büyük ölçüde süreklilik ve kopuş açısından ele alınmıştır. Süreklilik anlayışına göre, kanun zaten yüzyıllardır var olan hukuki pratiklerin bir derlemesi olmuş ve bu sebeple de *de facto* olan durumu *de jure*'ye çevirmişti.¹⁰¹ Kopuş anlatısına göre ise, kanun Osmanlı Devletinin – batılı hükümetlere benzer şekilde – tarımsal varlık ve özellikle toprak üzerindeki devlet kontrolünü artırmayı amaçlayan ve bu sebeple de mülkiyet ilişkilerinin düzenlenmesini kişisel mülkiyet düzenlemesine bağlayan modernleşme sürecinin bir parçasıydı.¹⁰²

Tüm bu tartışmalar dışında ise Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Kürdistanı'nda nasıl bir dönüşüme yol açtığına dair bilgimiz oldukça kısıtlı. Van Bruinessen'in büyük ölçüde İngiliz seyyah literatürüne dayandırarak kurduğu anlatı Orta Doğu'daki toprak tasarruf biçimlerinin dönüşümüne dair genel bir parçası olmaktan öteye gitmemekte.¹⁰³ Benzer bir şekilde, Janet Klein Hamidiye Süvari Alayları üzerine olan çalışmasında yüzyıl sonunda çıkan “toprak meselesi”ni Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Kürdistanı üzerindeki etkisine bağlasa da bunun ötesinde ayrıntılı bir tartışmaya girmemekte.¹⁰⁴ Osmanlı Kürdistanı'na ait arazi dönüşümü anlatısı genel hatlarıyla Orta Doğu için olan anlatının bir tekrarı olarak birçok ağayı toprak sahibi kılan, diğer aşiret üyelerinin kiracı/ortakçı hâline getiren bir süreçten bahsetmektedir. Bu topraklarını kaybetmiş köylülerin ağalarının artan bir iktidarını perçinlerken bu ağaların da kentleşmesine yol açmıştı.¹⁰⁵

Tüm bu tartışmalar ötesinde, Zirki mirlerinin Edirne'de topraklarını geri almak için verdiği mücadele bir yana 1858 yılında Arazi Kanunnamesinin çıkması sonrasında, Diyarbekir'e aralarında yurtluk-ocaklık topraklarının da bulunduğu miri topraklara dair gönderilen emir, bölgedeki mülkiyet dönüşümünü gözler önüne sermekteydi.

Taşralarda bulunan çiftlik ve dükkân ve han ve hamâm ve sâ'ire gibi ba'zı emlâk-ı mirîye rûsûmât sırasında mültezimlere ihâle olunmakda ise de çünkü anlar yalnız menâfi`-yi zâtiyelerini gözederek emlâk-ı mezkûrenin emr-i i`mârına bakmamalarıyla o misillü emlâk bir taraftan harâb olmakda olmasına mebnî böyle olmakdan ise *hem kaziye-yi ma`mûriyet ve hem de teba`a-yı Saltanat-ı Seniyye bu yüzden dahi esbâb-ı ma`îşet hâsıl olmak üzere emlâk-ı merkûmenin İslam ve Hıristiyan teba`a-yı Devlet-i `Aliye'den tâlib olanlara fîrûhtu husûsuna meclis-i*

⁹⁹ BOA. İ. MVL. 475/21520, 17 Rebiülahir 1279 (12 Ekim 1862).

¹⁰⁰ E. Attila Aytakin, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 5 (2005).

¹⁰¹ Örneğin bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi," in *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem Yayınevi, 1980); Haim Gerber, *The Social Origins of the Middle East* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1994).

¹⁰² Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858," in *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 24.

¹⁰³ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 280-85.

¹⁰⁴ Janet Klein, *The Margins of the Empire: Kurdish Militias on the Ottoman Tribal Zone* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011), 128-69. Klein'in tartışmasını dayandırdığı çalışmalar için bkz. Albertine Jwaideh, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," in *St. Anthony's Papers Number 16: Middle Eastern Affairs*, ed. Albert Hourani (London: Chatto and Windus, 1963); Samira Haj, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology* (Albany, NY: State University of New York Press, 1997).

¹⁰⁵ Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 283.

vükelâ karârı üzerine bi'l-istizân irâde-yi seniyye-yi cenâb-ı şehinşâhî müte'allik ve şeref-i sudûr buyrulmuş...¹⁰⁶

Mîrî arazinin satışını bu şekilde meşrulaştıran irade aynı zamanda satış sürecinin gerekliliklerini ve usulünü de belirtmekteydi. Daha önceki iltizam süreçlerinin andırdığı ölçüde, ihaleler iki-ayaklı olacaktı: Öncelikle söz konusu mülkün olduğu yerde yerel olarak bir ihale düzenlenecek ve bu sonuç Hazine-i Âmire'ye iletilecekti. Hazine'de düzenlenecek ihale sonrasında ancak burada önerilen meblağ yerelde önerilmiş meblağı geçmişse, söz konusu emlak taşradaki sahiplerine satılacaktı.¹⁰⁷ Daha önceden “satmak,” “almak,” “iştirâ,” “bey,” “furuht” terimleriyle zaten toprağın daha alınır satılır bir şey hâline gelmişken, Arazi Kanunnamesiyle birlikte bu sefer de özel mülkiyet olarak “satılmaktaydı.”

Bir zamanlar Tercil hükûmetine bağlı olan yüz altı parça olduğu iddia edilen yurtluk-ocaklık olduğu emlak de bu süreç sonunda açık artırmaya çıkarıldı. Kürdistan Eyalet meclisinin eyaletteki mîrî arazi üzerine 29 Mayıs 1861 tarihli raporunda “bu mahallerde ekserisi sırf mülk olacağı misillû ba'zısı dahi vakıf dâhilinde bulunduğu” belirtilmekteydi.¹⁰⁸ Ancak Osmanlı hükûmetinin kastettiği tarzdaki topraklar “ya'ni emlak ve çiftlik ve bağçe ve değirmenler olub mukaddema Maliye misillû mirîye müte'allik şeylerden Diyarbekir'e muzâf Hazro ve Hani ve Beşiri kazâlarında ba'zı bağ”dan ibaretti. Kürdistan Eyaletindeki görevlilerin bu süreci daha önceki iltizam ihâlelerine benzeterek, zaten müzayedesinin yapıldığını belirtmeleri üzerine Babıali'den gelen cevap, özel mülkiyet dönemini ilân eder gibiydi:

İşbu satılacak emlakın bilâ-veled olan mahlûlâtı Hazine-yi Celile'ye `â'id olacağı şartıyla mukaddema müzâyedesi icrâ olunmuş ve şimdi ise bu şartın terkiyle her dürlü mu`âmelâtı ıslâh olunarak bu *cihetle mukaddemki şart-ı bey` ile şimdiki şart-ı bey`in* arasında pek çok fark bulunmuş olduğu hâlde sûret-i iş`âra dikkat olunmayarak bu vechile su`âl vukû'u doğrusu cây-ı ta`accüb olarak her ne ise bunların dahi tekrar müzâyedesi lâzım geleceği ve ba`dema bu makûle medâr-ı mühime hakkında vukû' bulan iş`âra nazar-ı dikkatle bakılarak ahkâmının tamam-ı icrâsı husûsuna himmet buyrulması iktizâ edeceği beyânıyla şukka.”¹⁰⁹

Bu doğrultuda Babıali tarafından talep edilen müzayede süreci 1863'te başlamıştı. “Diyarbekir sancağında ka'in Hazro kazâsında olub furûhtu muktezâ-yı irâde-yi seniyye bulunan Zirki beylerinden Receb Bey ile ümerâ-yı sâ'ire `uhdelerinden münhal tarla ve bağlarıyla dükkân arsaları Arazi-yi Kanûniyle Tapu Nizamnamesi ahkâmına tevfiқан zabt u idâre olunmak üzere mahallince” yapılan müzayede sonrasında yerel müzayede 70.500 kuruşluk muaccele değeriyle sonucu İstanbul'a bildirmişti. Hazine-i Âmire'de düzenlenen müzayede ise Edirne'de yirmi yılı aşkın sürgün süresi sonunda affedilmiş olan Receb Bey'in oğullarından Yusuf Bey muaccele değerini 71.000 kuruşa çıkarmıştı. Kendisi ayrıca müzayedesini yapılan toprakların “pederinin uhdesinden mahlûl” olduğunu ve memleketine dönmek için ruhsat verildiğini de Hazine'deki görevlilere belirtmeyi unutmamıştı. Yusuf Bey meblağı bir seferde ödeyemeyeceğini, bunun yerine 36 bin kuruşu peşinen kalanı da 1864 Aralık ayının ortasında ödeyeceğini taahhüt etmekteydi. Müzayedeyi inceleyen Meclis-i Vâlâ mezkûr toprakların babasından kaldığını, memleketine dönmeye ruhsatı olduğunu ve son müzayededeki fiyat artırımını da göz önünde bulundurarak yurtluk-ocaklık topraklarının Yusuf Bey'e “tevfiz” edilmesine karar vermişti.¹¹⁰

¹⁰⁶ BOA. A. MKT. UM. 397/17, 27 Receb 1276 (19 Şubat 1860).

¹⁰⁷ Aynı belge.

¹⁰⁸ BOA. A. MKT. UM. 474/89, 19 Zilkade 1277 (29 May 1861).

¹⁰⁹ BOA. A. MKT. MHM. 224/68, 25 Zilhicce 1277 (4 Temmuz 1861). Vurgu eklenmiştir.

¹¹⁰ BOA. İ. MVL. 497/22480, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863), ayrıca Meclis-i Vâlâ'nın Maliye Nezaretine sonucunu belirtir yazısı için bkz. BOA. MVL. 660/19, 4 Cemaziyelahir 1280 (16 Kasım 1863).

Her ne kadar müzayede sonucu Yusuf Bey, babası Receb Bey'in uhdesindeki yurtluk-ocaklık toprakları bu sefer özel mülkiyet olarak ele geçirdiyse de, süreç kolayca sona erecek gibi görünmüyordu. Zira Receb Bey'in kardeşlerinden Bedirhan ve Behram Beyler çok geçmeden bu karara itiraz etiler. İddialarına göre, söz konusu topraklar Zirki emirlerince müşterek tasarruf edilen topraklardı ve bu topraklara ilâveten iki bey Hazro ve Mihrani'deki madrablar üzerindeki geleneksel haklarının da tesisini rica ediyorlardı:

Çeltik ve Pamuk Yerleri	Tasarruf Hissesi	İlave Açıklama
Hazro'da madrab	24/40	Gerisi başkalarına ait
Hazro'daki Küçük çeltik ve pamuk yeri	1/2	Gerisi başkalarına ait
Barkuş madrabı	1/2	Gerisi başkalarına ait
Akrak madrabı	1/3	Gerisi başkalarına ait
Babak madrabı	1/2	Gerisi başkalarına ait
Bağırkan (?) madrabı	1/1	
`Ahra (?) çeltik ve pamuk yeri	1/3	Gerisi başkalarına ait
Koçik (?) madrabı ve pamuk yeri	1/2	Diğer yarısı İmam Ağa'ya ait
Çayırçılar madrab ve pamuk yeri	1/2	Gerisi başkalarına ait
Barkuş madrabı ve pamuk yeri	1/3	Gerisi başkalarına ait
... madrab ve pamuk yeri	1/2	Gerisi başkalarına ait

Tablo 1. Mir Behram ve Mir Bedirhan'ın iddialarına göre Receb, Behram ve Bedirhan Bey'in 106 parça emlakı dışındaki tasarruf ettikleri emlak
Kaynak: BOA. MVL. 978/27, 10 Şevval 1280 (19 Mart 1864).

Bu çeltik ve pamuk yerleri Behram ve Bedirhan Bey'in iddialarına göre Yusuf Bey'e satılan yurtluk-ocaklık topraklarından ayrıydı. Bu madrabların yüz altı parçadan müteşekkil yurtluk-ocaklık topraklarının içinde olup olmadığı tam olarak bilinmese de Bedirhan ve Behram Beyler aynı zamanda İstanbul'daki müzayedeye katılmadıklarından da şikâyet etmekteydiler.¹¹¹ İddialarına göre, adı geçen emlakten ancak Yusuf Bey'e satışla sonlanan müzayede sürecinin haberinin Edirne'ye yerel muhaberatla gelmesinden sonra haberdar olabilmişlerdi. Buna karşılık, toprakların müşterek toprak olduğunu iddia ediyor ve ekliyorlardı:

...on bir madrab kezalik taht-ı tasarruf-ı nisfiyeleri `uhde-yi çâkerânemizde ve nısfı diğerinin dahi zikrolunan müzâyede-yi merkûmeden hâric olarak ba`zıları zabt-ı mîrî ve ba`zıları dahi mahallinde ba`zı kesân ve mültezimlerde kalmış bu kulları müzâyede olunan mare'z-zikr yüz altı pare metruk emlakın içinden hissemize isâbet eden hakkımızı istirhâm etmekde bulunmuş isek de bundan başka ve bu müşterek emlakden ma`âda bulunan ... üzere madrab-ı mezkûrelerin dahi emsâli misillü tarafımıza icrâsı niyâzında bulunduğumuzdan...¹¹²

Bedirhan ve Behram Bey'in "müşterek emlak" olarak nitelendirdiği ortak mülkiyet iddiası özel mülkiyete giden yolda, devlet-odaklı mülkiyet tanımlarına bir alternatif arz etse de Osmanlı hükûmeti nezdinde bu mücadeleyi kaybetmişler ve ortak topraklar artık Receb Bey'in oğlu Yusuf Bey'de kalmıştı.

¹¹¹ BOA. MVL. 978/27, 10 Şevval 1280 (19 Mart 1864).

¹¹² : "mütevaffâ-yı mîr-i mumâileybin oğlu Yusuf Bey ile bi'l-iştirâk emlak-ı ma`lûmemiz kullarından bilâ-haber mukaddemce maballinde mu`abahren vürûd eden maballî mazbataşı üzerine bi'l-müzâyede mumâileyb Yusuf Bey `uhde ma`lûmü'l-mikdâr karârğâr olduğu istimâ`-yı `âciçânemiz vukû'una..." Aynı belge.

Bu mücadele burada sınırlı kalmamış, Yusuf Bey birkaç yıl sonra statüsü belirsiz olan madrabları da tasarrufuna geçirmek için Osmanlı hükûmetine dilekçeler göndermişti. 1869 yılında yazdığı bir dilekçede “*tasarrufuma ferâğen virilen arâzi mâ-câriyesi olmadıkça altından çıkılamayacağından mezbûr madrabların dahi münâsib bedel ile alınmasına lüzûm*”unun altını çiziyordu. Elbette bunda satın aldığı toprakların su kaynaklarına erişimi olmadığının farkına varması da büyük bir etkendi. Aynı zamanda çevresindeki tarım arazileri için sulama kaynağı da olan bu madrablar üzerindeki mücadele de Yusuf Bey geniş topraklarındaki tarımın geleceğinden kaygılıydı:

...mukaddemâ Maliye’den iştirâ ve tefvîz eylediğim arâzinin nısfından ziyâdesi sulu olduğu ve Defterhâne-yi `Âmire’de kayden dahi tebeyyün etkmekle mâ-ı mezbûrda hakkım olduğu tahakkuk etmişti. Eđerçi mezbûr madrabların `uhde-yi kemterâneme ihalesine müsâ`ade buyrulur ise [...] olmadığı takdirce infe`l-beyân iştirâ eylediğim arâziyi dahi kabûl edemeyeceğimden virmiş olduğum bedel-i mezkûrun i`âdesiyle beraber ba`demâ oralarda barınamayacağımdan perişânen evlâd ve `ıyâlimi alub ahar mahalle naklim lâzımgeleceğinden istediğim mahalle naklim husûsuna müsâ`ade-yi seniyyeleri şâyân buyrulmasını niyâz ve istirhâm ederim.¹¹³

Başka bir deyişle, Yusuf Bey Defter-i Hâkâni kayıtlarına atıfta bulunarak satın aldığı topraklarının yarısının sulu olduğunu gerekçe gösterip çeşitli devlet dairelerinde verdiği iki yıllık mücadeleden de yakınlıkla ya söz konusu madrabların tasarrufuna verilmesini ya da verilmediği takdirde Hazro’da barınamayacağından yurtluk-ocaklık için verdiği için paranın iadesini talep etmekteydi. Yusuf Bey’in bu satın alma talebi, 1858-sonrası süreçte su kaynaklarının da satışa çıkabileceği açısından önemliydi. Zira Şura-ı Devlet ve Diyarbekir Meclisleri arasındaki tartışmalarda su kaynaklarının satılması göz önünde bulundurulmuş ancak nihaî olarak kamu yararı gözetilerek geleneksel usul olan beş-senelik-iltizamda karar kılınmıştı. Sonucu tam olarak bilinmemekle birlikte yerelde düzenlenen müzayedede de 21 Nisan 1869’da 150.000 kuruşla müzayedeye çıktı. Sadece beş gün içinde mu`accele değeri beş bin kuruş artırılmıştı.¹¹⁴ Diyarbekir eşrâfı arasında su kaynaklarına erişim için müzayedede devam ederken meblağ 165 bin kuruşa çıkmış bunun üzerine Yusuf Bey de tutarı 190 bin kuruşa kadar yükseltmişti.

2 Ağustos’ta vali İsmail Hakkı Paşa Babıali’ye Receb Bey’in madrablarının hâlâ 190 bin kuruşluk muaccele bedeliyle müzayedede olduğunu ve 20 Haziran tarihli telgrafına cevap alamadığını belirtiyor ayrıca, cevabın gelmemesinden ötürü Yusuf Bey dâhil taliplerin bekleyişte olduğunu da şerh düşüyordu. Bu müzayedede sürecine dair son telgraftı, her ne kadar Yusuf Bey’in müzayedeyi kazanıp kazanmadığı bilinemese de süreci ortaya çıkarması açısından önemli görünmekte.

Sonuç

Yusuf Bey’in mücadelesi toprakları alması sonrasında bir de Diyarbekir gibi bir coğrafyada önemi düşünüldüğünde aynı zamanda su kaynağı olan madrabları da kiralamaya girişmesinin ardında yatan ticari tarım kaygılarını görmek hiç de zor olmaz. Bu bağlamda, Hazro’da yüzyılın başında “özerk” olan yurtluk-ocaklık toprakların yüzyılın yarısından itibaren “özel” mülkiyete doğru evrimi, kanunnamenin Orta Doğu için çizilen genel hatları doğrular nitelikte. Fakat bu dönüşüm elbette Gerber’in mimarı olduğu, büyük toprak sahipliğinin ortaya çıkması sonrasında “oryantal” toplumların sınıf yapılarından yoksun kalarak “batılı” anlamda gelişmeden uzak bir ataletle mahkûm kaldığı anlatının çok ötesindeydi.¹¹⁵ Aksine

¹¹³ BOA. ŞD. 2854/69, 11 Zilkade 1285 (23 Şubat 1869). Vurgu eklenmiştir.

¹¹⁴ BOA. ŞD. 1452/21, 17 Muharrem 1286 (29 Nisan 1869).

¹¹⁵ Gerber, *The Social Origins*, 73.

Mundy ve Smith'in gösterdiği veçhile Kürdistan'daki özel mülkiyet oluşumu üç anın bileşimi üzerine bina edilmişti: metin ve yorum geleneği olarak hukuk, yerel önde gelenlerin yukarıdan atanmış hükümet yetkilileriyle bir araya geldiği hükümet kurumlarınca yürütülen bir hukuk idaresi ve son olarak hak mefhumun, ilk iki andan kısmen bağımsız olarak, üretken sistemlerdeki faillerce gerçekleştirilen hukuki kategorilerin tercümesi ve müzakeresiydi.¹¹⁶

Bu çalışma, Türkiye'deki özellikle milliyetçi tarihyazımında erken modern dönemdeki özerklikleri yok edilmeye çalışılan yurtluk-ocaklıkların on dokuzuncu yüzyılda nasıl bir değişim geçirdiğini ortaya koymaktadır. 1835'te Zirki mirlerinin tasfiyesi öncesinde neredeyse mülk toprak kategorisinde addedilebilecek topraklar, mirlerin sürgünü sonrasında devlet mülkiyetine geçmişti. Ancak bu sırada Edirne'de sürgün olan mirlerin sayısız dilekçe ile iddia ettikleri "mülkiyet" vurgusu bize bir yandan mirlerin bu topraklarla kurduğu zilyetlik ilişkisini bir yandan da "hukuki kurgu" olan mîrî ve mülk gibi Osmanlı kavramlarının içeriğini geliştirmek açısından önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu çalışma ayrıca Arazi Kanunnamesinde çoğunlukla "devlet" odaklı giden mülkiyet tartışması yerine daha ilişkiyel bir öze mülkiyet tartışması güderek, Kürdistan'da özel mülkiyetin yerel düzeyde karmaşık ilişkiler sonucu ortaya çıktığını ortaya koymuştur. Zirki mir sürgünde dilekçeler aracılığıyla verdikleri mücadelede zapt edilmiş ve resmî olarak "devlet toprağı" sayılan emlak üzerinde hak iddia etmesi ve kanunname sonrasında özel mülkiyete dönüşmüş aynı emlak üzerinde bu sefer farklı mir ailelerinin "müşterek tasarruf" iddiası gerek Osmanlı bağlamında olsun gerek Kürdistan bağlamında olsun "özel mülkiyet" mefhumunun nasıl karmaşık bir ilişkiler bütünü olarak ortaya çıktığını ve dahası bu karmaşaları da bünyesinde barındırmaya devam ettiğini göstermiştir.

Zirki mirlerinin yaklaşık üç yüzyıl boyunca tasarruf ettiği toprakları 1858 sonrasında – mirlerin tümü olmasa da – özel mülkiyet olarak tekrar ele geçirmiş olmasının, gerek Diyarbekir için gerekse de Osmanlı Kürdistanı için yüzyılın son çeyreğindeki gelişmelerdeki temel sosyoekonomik etkenlerden biri olduğunu görmemek zor olsa gerek. Zirki mirlerinin "özerk" olan topraklarını "özel" mülkiyete çevirmesi belki özel bir durum gibi kabul edilerek genele yaymak mümkün olmasa da, toprak mülkiyetindeki bu değişimlere dair çalışmaların yüzyıl sonundaki diğer siyasi gelişmeleri açıklamada önemli göstergelerden biri olduğu açıktır. Sonuç olarak bu çalışma, Osmanlı Kürdistanı'na dair etkileri köklü olmuş bu gibi iktisadi olgularla ilgilenecek gelecek çalışmaları teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

¹¹⁶ Martha Mundy and Richard Saumarez Smith, *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria* (London: I.B. Tauris, 2007), 7.

Kaynakça

- Ágoston, Gábor. "A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers." *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003): 15-32.
- Allouche, Adel. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* Berlin: K. Schwarz Verlag, 1983.
- Astourian, Stephan H. "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power." In *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, New York, NY: Oxford University Press, 2011: 55-81.
- Aytekin, E. Attila. "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 5 (2005): 723-44.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi." In *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Istanbul: Gözlem Yayınevi, 1980: 291-375.
- Bayraktar, Uğur B., and Tolga Yaşar Cora. "'Sorunlar' Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi." *Kebikeç*, no. 42 (2016): 7-48.
- Bayraktar, Uğur Bahadır. "19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset." In *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, edited by İbrahim Özcoşar and Shahab Vali, Istanbul: Kitap Yayınevi, 2017: 135-54.
- Brant, James, and A. G. Glascott. "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838." *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10 (1840): 341-434.
- Efendi, Ahmed Lütfi. *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*. Translated by Yücel Demirel 8 vols. Vol. 5, Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Gerber, Haim. *The Social Origins of the Middle East* Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1994.
- Göyünç, Nejat. "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında." In *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991: 269-77.
- Haj, Samira. *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology* Albany, NY: State University of New York Press, 1997.
- Han, Şeref. *Şerefname*. Translated by M. Emin Bozarslan Istanbul: Yöntem Yayınları, 1975.
- Hathaway, Jane. "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History." *Mediterranean Historical Review* 19, no. 1 (2004): 29-53.
- İnalcık, Halil. "Autonomous Enclaves in Islamic States: *Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'a* and *Awqaf*." In *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, edited by Judith Pfeiffer and Sholeh A. Quinn, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006: 112-34.
- İslamoğlu, Huri. "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858." In *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, edited by Roger Owen, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000: 3-61.
- Jongerden, Joost, and Jelle Verheij, eds. *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*. Leiden & Boston: Brill, 2012.
- Jwaideh, Albertine. "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq." In *St Anthony's Papers Number 16: Middle Eastern Affairs*, edited by Albert Hourani, London: Chatto and Windus, 1963: 106-36.
- Kılıç, Orhan. "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 10 (1999): 119-37.

- . "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği." In *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* vol. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005: 703-20.
- Klein, Janet. *The Margins of the Empire: Kurdish Militias on the Ottoman Tribal Zone* Stanford, CA: Stanford University Press, 2011.
- Lambton, Ann K. S. "Two Şafavid Soyūrghāls." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14, no. 1 (1952): 44-54.
- Minorsky, V. "A Soyūrghāl of Qāsim b. Jahāngir Aq-qoyunlu (903/1498)." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 9, no. 4 (1939): 927-60.
- Mundy, Martha, and Richard Saumarez Smith. *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria* London: I.B. Tauris, 2007.
- Öğün, Tuncay. *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı* İstanbul: Yeditepe, 2010.
- Özoğlu, Hakan. "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th- and 17th-Century Ottoman Empire." *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1 (1996): 5-27.
- Özok-Gündoğan, Nilay. "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014): 160-75.
- Pehlivan, Zozan. "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50." In *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, edited by Tolga Yaşar Cora, Ali Sipahi and Dzovinar Derderian, London & New York: I.B. Tauris, 2016: 223-46.
- Tezcan, Baki. "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century." In *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* vol. 3, edited by Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye, 2000: 540-53.
- Toraman, Ömer. "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)." *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri*, no. 8 (2010): 55-66.
- Van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh, Devlet* İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.